

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Husitská teologická fakulta

Bakalářská práce

Děti v terezínském ghettu

The children in the ghetto Terezin

Vedoucí práce:

PhDr. Lena Arava -Novotná, Th.D.

Autor:

Nikola Berčíková

2010

Poděkování

Ráda bych poděkovala své vedoucí práce, doktorce Leně Aravě Novotné za podnětné připomínky a formální úpravy textu. Velmi děkuji paní magistře Ludmile Chládkové, která pečlivě kontrolovala a korigovala obsah práce a věnovala mi mnoho svého času. Děkuji ostatním, kteří mi poskytli rady a materiály, zejména Památníku Terezín a jeho kolektivu.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Praze, dne

.....

Anotace

Bakalářská práce *Děti v terezínském ghettu* shromažďuje dostupné prameny a publikace věnující se dětem a mládeži žijícím v Terezíně v letech 1941 – 1945. Součástí práce je krátký úvod do problematiky předválečného antisemitismu a stručné vyobrazení terezínského ghetta a jeho celkových podmínek. Následuje popis vzniku dětských domovů, které byly zřízeny po vystěhování původních obyvatel Terezína a kdy se z města stává ghetto. Každý domov je krátce charakterizován. Dále jsou přiblíženy materiální podmínky a denní život dětí, kterým vychovatelé, vybíraní z řad vězňů, ilegálně zprostředkovali vzdělání a rozhled. Práce se také věnuje konkrétním dětským aktivitám, mezi nimiž vynikají dětské časopisy, dramatická představení a další zájmové aktivity. Zdrojem informací jsou mimo jiné dochované dětské deníky, jejichž prostřednictvím je možno nahlédnout na život v ghettu očima dítěte a sledovat jeho duševní vývoj v těchto podmínkách.

Summary

Bachelor thesis *The Children in the ghetto Terezin* collects the available sources and publications devoted to children and youth living in Terezin in 1941 - 1945. Part of this work is a brief introduction to the issue of pre-war anti-Semitism and concise representation of the Terezin ghetto and overall conditions. Following the introduction is a description of children's homes, which were established after the eviction of the original citizens of Terezin when the city became a ghetto. Each home is briefly characterized. Further, I describe the material conditions and daily lives of children to whom tutors selected from among prisoners illegally provided education and views. The paper also deals with specific children's activities, among which children's magazines, drama performances and other recreational activities are excelling. The various sources of information include diaries of the surviving children, which means you can take a look at life in a ghetto through the eyes of a child and watch his intellectual development under these conditions.

Obsah

ÚVOD.....	6
1 PODMÍNKY KE VZNIKU GHETTA TEREZÍN.....	8
1.1 MATERIÁLNÍ ŽIVOT VĚZŇŮ.....	10
1.2 KULTURNÍ ČINNOST.....	13
1.3 BILANCE.....	14
2 VZNIK DĚTSKÝCH DOMOVŮ A JEJICH ŘÍZENÍ.....	16
2.1 ASPEKTY A ORGANIZACE PÉČE O MLÁDEŽ.....	18
2.2 DOMOVY L 417 A L 410.....	23
2.3 TRANSPORTY DĚTÍ.....	26
3 SPOLEČNÁ AKTIVITA DĚTÍ.....	28
3.1 VYDÁVÁNÍ ČASOPISŮ.....	28
3.2 ÚČAST NA DRAMATICKÝCH PŘEDSTAVENÍCH	35
3.3 INDIVIDUÁLNÍ ČINNOST DĚTÍ - DENÍKY	37
3.3.a MINULOST – VZPOMÍNKY NA DOMOV	38
3.3.b PŘÍTOMNOST – VNÍMÁNÍ GHETTA.....	39
3.3.c BUDOUCNOST – ZAČLENĚNÍ SE DO SPOLEČNOSTI.....	42
4 ZÁVĚR.....	45
POUŽITÉ PRAMENY A LITERATURA.....	47
SEZNAM PŘÍLOH.....	50
PŘÍLOHY.....	51

Úvod

Cílem této práce je shromáždit prameny a literaturu týkající se dětí žijících za druhé světové války v terezínském ghettu a vybrat podstatné informace stručným a přehledným způsobem. Tak může vzniknout ucelený obraz o životě dětí a mládeže, která byla nucena žít v podmínkách podobných koncentračním táborech v Polsku a Německu. V úvodu se zmíním o dobových okolnostech a událostech, které předznamenávaly vznik ghetta. Po krátké exkurzi do denního života vězňů přesunu těžiště své práce na dětské domovy, vychovatele, pedagogy a vnější podmínky života dětí. V druhé části se budu zabývat dětskou činností a aktivitou, která byla v podmínkách terezínského ghetta rozsáhlá. Z dětských časopisů vyberu konkrétní dva – *VEDEM* a *BONACO*, z nichž budu citovat články a básně. *VEDEM* jsem vybrala z důvodu širokého tematického záběru, *BONACO* mě zaujalo zejména proto, že jej psaly dívky. Druhá část třetí kapitoly se bude věnovat osobním aktivitám ve formě psaných deníků. Bez této části by byla moje práce neúplná, protože by nevezala v potaz to nejdůležitější – terezínské děti.

Všechny citované záznamy z časopisů a deníků ponechávám v jejich původní podobě včetně gramatických a stylistických chyb. V souvislosti s dětskými domovy používám zavedené sousloví na domově nebo na *heimu*, aniž bych je dále dávala do uvozovek. Název časopisu *VEDEM* dále neskloňuji neboť se i v tomto případě řídím používaným územ. Zkratky používám pouze v poznámkovém aparátu pro Památník Terezín – PT a pro Archiv Památníku Terezín – APT. V práci častokrát zmiňuji pouze děti, ale tímto pojmem je souhrnně myšleno děti a mládež, tedy děti zhruba až do 17 let věku.

Nejdůležitějšími prameny, které jsem k práci využívala, byl časopis *VEDEM*, jehož originál je k dispozici v Archivu Památníku Terezín a kopie deníku Ruth Brösslerové. Tento deník si psala od roku 1942, kdy do Terezína přijela až do léta 1945. Oba tyto prameny dávají celkem jasnou představu o životě dětí v terezínském ghettu. Ty jsem pak doplnila vzpomínkami pamětníků ať už v psané podobě nebo jako videozáznamy, které lze shlédnout v Muzeu ghetta Památníku Terezín. Dále jsem pracovala s výročními zprávami dětských vychovatelů, které vznikly v roce 1943 a se vzpomínkami přeživších vychovatelů, jejichž paměti jsou ve formě článků v *Terezínských listech* či v *Terezínských studiích a dokumentech*. K obecnému úvodu do problematiky Terezína mi nejlépe posloužil sborník sestavený pod vedením Miroslava Kárného a Vojtěcha Blodiga *Terezín v konečném řešení židovské otázky*. Vedle této publikace jsem využívala vzpomínek dvou terezínských přeživších vězňů, kteří své paměti vydali knižně jako publikaci s názvem *Město za mřížemi*. Tato kniha se zabývala nejen Terezínem a následným terezínským ghettom, ale také politickou situací před obsazením Čech a Moravy německými nacisty. Dětskou aktivitou na poli kulturním se zabývá monografie *Děvčata z pokoje 28*, která je

vlastně také sbírkou pamětí přeživších děvčat a hojně využívá deníku Helgy Pollakové. Dále jsem měla k dispozici *Heřmanovu sbírku*, což je soubor pamětních plakátků, které zvaly terezínské vězňe na kulturní představení. Cennou byla také kniha Rudolfa Fraňka *Terezínská škola*. Fraňek nacvičoval s terezínskými dětmi jedno z nejoblíbenějších představení a jeho paměti tak dokládají úhel pohledu dospělého člověka na dětská představení. V neposlední řadě pracuji s deníky dětí, protože právě ty jediné jsou autentické. K dispozici mi byl již zmiňovaný deník Ruth Brösslerové, deník Helgy Weissové Hoškové, který je zpracován v publikaci *Deníky dětí*, deník Helgy Pollakové a deníkové záznamy děvčat, které u sebe uchovávala vychovatelka Irma Lauscherová.

1 Podmínky ke vzniku ghetta Terezín

V listopadu roku 1941 přijel do severočeského pevnostního města Terezín první transport lidí, kteří měli jedno společné – diskriminační norimberské zákony je klasifikovaly jako Židy.¹ Někteří z nich byli náboženští Židé, někteří národní a jiní asimilovaní Židé bez vztahu k víře svých předků. Od této doby se opuštěné vojenské kasárny začaly plnit dalšími transporty, a když v červnu roku 1942 z Heydrichova příkazu odešli poslední původní obyvatelé, stalo se celé město opravdovým ghettem. Ghettem Terezín.

Terezínská pevnost byla vybudována za císaře Josefa II. v letech 1780 – 1790 s cílem zastavit pruská vojska opakovaně napadající Čechy. O dva roky později byl Terezín prohlášen nezávislým královským městem. Pro město je typický osmiúhelníkový půdorys s hvězdovitými výběžky – bastiony. K městu se pojí Malá pevnost, oddělená tokem Ohře. Od počátku plnila funkci vojenské věznice. Zde, po obsazení Čech německými nacisty, zřídilo gestapo v červnu roku 1940 jednu ze svých policejních věznic.² A nacisté zůstali v Terezíně až do začátku května 1945, kdy byli jak židovští tak političtí vězni osvobozeni Rudou armádou pod velením generála Rybalka.

Doba před prvním transportem do Terezína byla pro Židy plná diskriminačních opatření. 15. září 1935 byly v Německu ustanoveny tzv. norimberské zákony, které rozdělují obyvatele na státní příslušníky a německé občany. Občanem mohl být pouze nežidovský Němec a zákon dále určuje, kdo Židem je a kdo ne.³ Nadále se legalizovala opatření, která zabraňovala těmto lidem vzdělávat se, navštěvovat veřejná místa či jinak svobodně jednat. Tato omezení vystřídal cílené pronásledování a decimování židovského majetku. Po nacistické okupaci z 15. března 1939 a následném vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava byla česká protektorátní vláda v čele s Rudolfem Beranem pověřena řešením “židovské otázky” na našem území za dozoru Úřadu říšského protektora, kterým byl až do podzimu 1941 jmenován Konstantin von Neurath.⁴ „Pokusy o zmírnění některých protižidovských opatření na jedné straně, ale také snaha o prosazení participace českých firem i jednotlivců na tzv. arizaci, čili olupování Židů, na straně druhé, které byly v pozadí některých návrhů protektorátní vlády, narazily na tvrdý odpor německých úřadů v protektorátu i v říši. Ty daly jednoznačně najevo, že arizace zůstane pouze v německých rukou.”⁵

¹ Vzhledem k tématu a ladění práce bude používáno ve slově “Žid” velké počáteční písmeno, které značí etnickou příslušnost. Pronásledování byli i Židé, kteří se ke svému náboženství nehlásili.

² Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*. Zlín: nakladatelství Miloš Uhlíř – Baset, 2006, s. 13.

³ Tamtéž, s. 20.

⁴ Tamtéž, s. 21 – 26.

⁵ KREJČA, O., KREJČOVÁ H., LHOTKA, P. První etapy holocaustu Židů a Romů v Protektorátu Čechy a Morava 1939 – 1941. In *Téma: Holocaust*. Praha: Tauris, 2000, s. 13.

Následující výčet diskriminačních omezení vydaných pražským policejním velitelstvím dokládá snahu izolovat Židy od společnosti: během roku 1939 byli Židé postupně vyloučeni ze všech spolků. Bankovními účty, které jim byly zřízeny, mohli disponovat pouze se souhlasem finančních úřadů. Již v lednu následujícího roku byly židovské podniky převáděny na árijské podnikatele a následně během roku 1940 odevzdali Židé všechny cennosti. Byl jim zakázán přístup do mnoha veřejných míst, jako byly zahrady, lesy, divadla, restaurace. Měli vyčleněnou nakupovací dobu a německé a české školy nepřijímaly židovské děti. V roce 1941 jim bylo odebráno množství potravinových přidělů a velmi výrazně omezena zaměstnanecká práva. Ani majetek, který zbyl, nesměl být prodán či darován bez souhlasu patřičných nacistických úřadů. V září 1941 vzniká všem Židům od šesti let věku povinnost označení žlutou hvězdou.⁶

Zatímco byli židovští obyvatelé pronásledováni desítkami těchto omezení, byl také registrován všechn jejich majetek a rodinní příslušníci. Vytvářely se přesné údaje o počtu Židů na území Čech a Moravy. Postupně byli tito lidé shromažďováni do větších měst. Tuto organizaci dostaly na starost samotné židovské náboženské obce, v jejichž čele stála pražská židovská obec. Ta nad sebou měla Ústřednu pro židovské vystěhovalectví – *Zentralstelle*, kterou zpočátku vedl Adolf Eichmann, později úřad přebíral Hans Günther.⁷ Na podzim roku 1941 odjely první transporty s českými Židy. Několik tisíc lidí bylo posláno na východní okupované území do Lodže a Minsku, následně směřovaly transporty jen do Terezína.⁸

Jako první přijelo do Terezína tzv. *Aufbaukommando*.⁹ Tito lidé měli pro nastávající nával deportovaných vězňů připravit podmínky pro nucené žití v izolaci.¹⁰ O několik týdnů později se však lidé tísnili v nevybavených, nezateplených kasárnách bez možnosti vyjít svobodně na ulici. Stali se z nich opravdoví vězni.

Poštovní styk s okolním světem nebyl možný a příchod dalších tisícových transportů zmenšoval přiděly teplého jídla a ostatních potravin.¹¹ To vše prožívali také vězni, kteří nechápali příčiny a následky politických machinací a lidské nenávisti vůči “jiné rase”. Byli chováni árijské společnosti mnohem více zmateni a jejich přání byla jednoduchá a naivní. Byly to židovské děti.

Terezín byl u nás vůbec prvním místem, kde se děti a mládež staly regulárními vězni. Platily pro ně stejné zákazy a ustanovení jako pro jejich rodiče. Mnohé z nich dokonce o rodiče už

⁶ KREJČA, O., KREJČOVÁ H., LHOTKA, P. První etapy holocaustu Židů a Romů v Protektorátu Čechy a Morava 1939 – 1941. In *Téma: Holocaust*. Praha: nakladatelství Tauris, 2000, s. 22 – 24.

⁷ LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 31.

⁸ BLODIG, Vojtěch. Holocaust českých Židů 1941 – 1945. In *Téma: Holocaust*. Praha: nakladatelství Tauris, 2000, s. 26.

⁹ *Aufbaukommando*, něm. komando výstavby.

¹⁰ BLODIG, Vojtěch. Holocaust českých Židů 1941 – 1945. In *Téma: Holocaust*. Praha: nakladatelství Tauris, 2000, s. 26.

¹¹ LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 81.

přišly nebo je nechaly za zdmi ghetta. Z úplného počátku nebylo možné najít pro děti uplatnění, zábavu ani potřebnou péči. Teprve od června 1942, tedy po úplném odchodu původních obyvatel na příkaz Reinharda Heydricha¹², mohly vznikat samostatné domovy pro děti – tzv. *heimy*.¹³ Zde se nejmladší generace dostala do péče vychovatelů - vězňů, kteří tak přijali nelehký úkol – vštípit vězněným dětem kus morálky v místě, kde byla všechna pravidla etiky narušena.

1.1 Materiální život vězňů

Chceme-li pochopit, v jakých podmínkách děti žily, musíme nastínit život terezínských vězňů jako takových. Nejprve je nutno říci, že pražská židovská obec, která byla nucena připravovat organizační plán pro příjezd do Terezína a jeho následné fungování v rámci společenského života, byla nacisty ujišťována, že v celé záležitosti bude mít svoji autonomní samosprávu. Dále jim byl Terezín představen jako místo, kde budou Židé moci přebývat do konce války a během tohoto času bude mít město funkci jakéhosi pracovního tábora.¹⁴

Po příjezdu do Terezína byli lidé nuceni odevzdat své poslední cennosti. Místo, kde se shromažďovali, se nazývalo *šlojska*¹⁵, od toho pozdější slangové slovo *šlojsovat*, kterým vězni označovali zcizení za účelem zlepšení životních podmínek, například zmírnění hladu.¹⁶ Úzký kavalec v přeplněné místnosti byl jediný osobní prostor každého vězně. První transporty lidí byly soustředěny v tzv. Sudetských kasárnách.¹⁷ Kasáren, ve kterých vězni žili, bylo však několik. Drážďanská kasárna sloužila jako ubytovna pro ženy s dětmi. Podmokelská kasárna sloužila jako *šlojska*, ve Vrchlabských kasárnách fungovala provizorní nemocnice obstarávaná vězni – lékaři. Hamburská kasárna ubytovávala ženy a v Magdeburských sídlila židovská rada starších¹⁸ a pracovala zde administrativa židovské samosprávy. Lidé, kteří se nevešli do kasáren, okupovali půdy, kasematy, sklepy a později i domy po nuceně vystěhovaných majitelích.¹⁹

K nedostatku osobního prostoru se přidalo nekvalitní jídlo postrádající potřebné živiny a vitamíny. Náhražková káva, tuřínová polévka, 250g chleba na den, občas knedlík nebo brambory

¹² Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 94 – 98.

¹³ *Das Heim*, něm. domov, v přeneseném smyslu se tímto slovem označovaly také jednotlivé pokoje v dětském domově.

¹⁴ Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 78.

¹⁵ *Die Schleuse*, něm. stavidla; propust.

¹⁶ Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 88.

¹⁷ Německá okupační armáda dala všem kasárnám nové vlastní názvy: Magdeburská, Hamburská, Drážďanská atd. Sudetské kasárny sloužily jako ubikace až do roku 1943, kdy sem byla přesunuta část archivu RSHA z Berlína. Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 102.

¹⁸ V Terezíně byl častěji používán termín *Áltestenrat*, něm. rada starších.

¹⁹ Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 79 – 90.

a nedostatek cukru, byl klasický jídelníček terezínského vězně.²⁰ Jedinou nadějí na lepší stravu byly potravinové balíčky, které vězňům občas chodily od rodin či známých žijících mimo ghetto. Ale ani tady nebyla vždy jistota, že balíček nezabaví SS nebo z něj nebudou vybrány nejhodnotnější potraviny. Co se hygieny týče, vězni se mohli mýt pouze ve studené vodě.²¹

V Terezíně samotném umírali lidé na nemoci běžně léčitelné, neboť lékaři zde neměli dostatek příslušných léků, materiálu a příslušenství. Zvláště ze začátku komandantura SS situaci výrazně podcenila a nedodala příslušný počet vakcín a léčiv.²² Bylo však i v jejím zájmu, aby se infekční nemoci v Terezíně nešířily dál, protože tak bylo ohroženo okolí Terezína, například sousední Litoměřice, i oni sami. K velkému šíření napomáhal i nedostatek místa, kdy nemocní často leželi spolu se zdravými v nevhodných podmínkách jako byly vlhké sklepy či nezateplené půdy. Štěnice a blechy sužovaly nedobrovolné obyvatele ghetta nepřetržitě každý den a celková dezinfekce všech ubikací najednou nebyla možná. Lidé trpěli břišním tyfem a avitaminózou, ale pro nemocné nebyl dostatek teplého místa ani kvalitní stravy. V kasematech se konaly hromadné obřady a zesnulí byli posléze pohřbíváni do země na hřbitově v Bohušovické kotlině. Po několika měsících, kdy stoupala úmrtnost, byli mrtví výhradně zpopelňováni a v urnách ukládáni ve veřejně nepřístupném kolumbáriu.²³

Vězňové zpočátku nesměli vycházet na ulici bez doprovodu. Ten tvořilo protektorátní četnictvo, jednotky SS a *Ghettowache*.²⁴ Jediní, komu bylo opuštění města povoleno, byli vězni pracující mimo ghetto. Práce byla nedílnou součástí jejich života. Vězni museli pracovat až padesát dva hodin týdně, a to už od věku šestnácti let. Velká část vězňů pracovala ve správě terezínského ghetta. Nemalé bylo i zemědělské hospodářství, které vězni obstarávali pro účely SS. Vězni stavěli železniční vlečku z Bohušovic do Terezína, aby tak ulehčili dopravu nově příchozím. Za zmínku stojí i práce na stavbě krematoria. Některé skupiny vězňů byly posílány i mimo Terezín. Například velká skupina žen pracovala v křivoklátských lesích, muži byli nasazeni v kladenských dolech či při opravách a výstavbách komunikací.²⁵ Pracující měli nepatrnou výhodu zvýšeného přidělu chleba a pokud někdo pracoval mimo ghetto, mohl potajmu vynášet a přinášet informace o situaci ve světě.

Důležité je zmínit národnostní složení vězňů. K těm českým²⁶ se o několik měsíců po prvním transportu připojili i němečtí a rakouští Židé, ve většině věkem nad 65 let, kteří měli

²⁰ Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 83 – 84.

²¹ Viz Vzpomínky Army Lauscherové, červen 1945, Památník Terezín, inv.č. 3896, s. 11.

²² Tamtéž.

²³ Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef, *Město za mřížemi*, s. 224 – 230.

²⁴ *Ghettowache*, něm. stráž ghetta. Neozbrojení strážníci, vybírání z vězňů.

²⁵ Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 121 – 131.

²⁶ Lépe řečeno protektorátním, tedy i těm, kteří se v době transportů do Terezína nacházeli na území Protektorátu Čechy a Morava.

tvořit právě onu iluzi Terezína jako starobního ghetta.²⁷ Později, v roce 1943, přijíždějí holandští a dánští Židé. Pro ně žádaly dánské úřady zvláštní zacházení. Toho se jim do jisté míry v terezínském ghettu dostalo a dánští Židé byli dokonce 15. dubna 1945, tedy k blížícímu se konci války, odvezeni švédským Červeným křížem do bezpečí na švédské území.²⁸

Co se týče židovské samosprávy, je potřeba vysvětlit její skutečné pravomoci a opodstatnění. Pro vojenskou komandanturu SS, která fakticky velela, bylo jednodušší a účinnější, když s vězni nemusela komunikovat přímo, ale pomocí židovské rady starších. Předcházela tak i jakémusi vzdoru vůči příkazům, které takto zprostředkovaně zazněly přímo z úst samotných vězňů. Sama rada neměla žádnou pravomoc ovlivnit příkazy a zákazy vydané komandanturou SS a prakticky nemohla rozhodovat o ničem, co by výrazně přispělo např. ke zvýšení dávek jídla nebo k důstojnějším podmínkám pro bydlení. Židovská samospráva, jejíž byla rada součástí, se však starala o praktický chod ghetta. Měla několik oddělení. Administrativní se staralo o evidenci vězňů. Hospodářské oddělení zajišťovalo chod kuchyní, dělbu práce, praní prádla a další záležitosti, bez nichž se každodenní život neobejde. Technické oddělení řešilo nedostatečný přístup k pitné vodě a absolutní nedostatek záchodů. Nechybělo ani oddělení zdravotní a sociální péče, které se staralo o nemocné, děti a staré lidi, ale také o pohřby.²⁹ Pro účel této práce je důležité zmínit *Jugendfürsorge* – oddělení Péče o mládež a *Freizeitgestaltung*³⁰ starající se o organizaci volného času. V čele židovské rady starších, ve funkci tzv. *Judenältestera*³¹, se vystřídal tři muži – Jakob Edelstein³², dr. Paul Eppstein³³ a dr. Benjamin Murmelstein³⁴.

Největší šok pro židovské vězně znamenal první příkaz k transportu na Východ, který následoval hned počátkem ledna 1942, tedy zhruba měsíc a půl po příjezdu výstavbového komanda do Terezína. K prvnímu transportu bylo povoláno tisíc vězňů a od března do května stejného roku pak následovalo dalších jedenáct transportů mířících na polské území. Seznamy jmen musela sestavovat židovská samospráva. Vězni v Terezíně nevěděli, co se s deportovanými ve skutečnosti děje. Měli představu, že odjeli do pracovních táborů.³⁵

Deklarace z prosince roku 1942, ve které spojenecké země odsuzují vyvražďování evropských Židů a požadavek Mezinárodního výboru Červeného kříže navštívit koncentrační tábory, spustila reakci, která se terezínských vězňů dotkla v plné míře. Terezín byl vybrán mezi ostatními tábory pro další propagandistické účely SS. Právě tento tábor měl projít tzv.

²⁷ Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 103 – 105.

²⁸ Tamtéž, s. 158 – 160.

²⁹ Tamtéž, s. 116 – 133.

³⁰ *Freizeitgestaltung*, něm. uspořádání volného času.

³¹ *Judenältester*, něm. židovský nejstarší.

³² Jakob Edelstein byl 20. června 1944 zavražděn se ženou a synem v Osvětimi.

³³ Dr. Eppstein byl 27. září 1944 zastřelen na Malé pevnosti.

³⁴ Dr. Murmelstein válku přežil v Terezíně.

³⁵ Od některých vězňů přišli z Osvětimi dopisy napsané těsně před jejich zavražděním, avšak s datací mnohem pozdější, aby tak v ghettu nikdo neměl podezření o skutečném osudu transportů.

zkrášlováním, na jehož konci byla návštěva delegátů Červeného kříže. Komandantura ihned pozastavila transporty na Východ a provedla řadu zlepšení. Již dříve zřídila několik obchodů, v kterých mohli vězni nakupovat za poukázky a později za ghettopeníze, které vydávala židovská administrativa. Na poukázku se vězni dostali také do kavárny. V létě 1943 přijela do Terezína německá delegace i s Adolfem Eichmanem. Ten však nepovažoval zkrášlení města za dostačující a prozatím tedy všechny zahraniční požadavky o návštěvu ghetta odmítal. Od jara 1944 byly opravovány fasády kasáren a parky upravovány. Vznikl hudební pavilon a také Společenský dům.³⁶ Tato doba měla pro společenství terezínských vězňů mimojiné i tragický dopad. Z důvodu přelidnění ghetta byly v prosinci 1943 a v květnu následujícího roku organizovány obrovské transporty do Osvětimi. Vězni z těchto transportů tvořili poté v Birkenau tzv. rodinný tábor.³⁷

Delegace přijela do Terezína 23. června 1944. Vedoucím delegátem Mezinárodního výboru Červeného kříže byl švýcarský lékař Maurice Rossel. Přijeli také zástupce dánského ministerstva zahraničí a inspektor dánské zdravotní péče. Delegace prošla předem připravenou trasou, hovořila s vybranými vězni a ocenila krásné dětské hřiště, na kterém si děti v době návštěvy delegace mohly hrát. Zpráva, kterou poté delegáti sestavili, je dodnes předmětem sporů.³⁸

1.2 Kulturní činnost

Ačkoli z úplného počátku byly jakékoliv kulturní aktivity zakazovány, již koncem roku 1941 povolila komandantura SS přátelské večery, při kterých se vězni mohli scházet. Po otevření ghetta v létě 1942 a po novém určení terezínského tábora umožňovali nacisté pořádání kulturních pořadů v mnohem větší míře, neboť jim tato činnost zapadala do zkrášlovací akce.

Mezi vězni byli velcí umělci své doby a to jak z Protektorátu Čechy a Morava, tak z německé říše či rakouské Vídně. Představení hudební, divadelní či literární se tajně konala v ubikacích, na půdách, v loupárně brambor, kdekoliv, kde to jenom bylo možné. Vězňové si také pořádali přednášky o poezii, próze, dramatu, filmu, klasické i moderní hudbě, o tvorbě fotografií, o dějinách a pověstech, o pedagogice, filosofii, o známých osobnostech a tak dále.³⁹

Z oblasti divadelní lze zmínit Norberta Frýda – dramaturga a scénaristu, který před válkou spolupracoval s E. F. Burianem. V Terezíně s dětmi nacvičoval mimojiné říkadla a písňové texty

³⁶ Viz LAGUS, Karel, POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 165 – 185.

³⁷ Tamtéž, s. 171 – 172.

³⁸ Tamtéž, s. 177 – 180. Zpráva vyzněla pozitivně ve prospěch nacistů. Není jasné, zda delegáti kamufláž opravdu neprohlédli nebo nechtěli svými závěry vězňům v ghettu přitížit.

³⁹ Tamtéž, s. 186 – 188.

a režíroval divadelní uvedení hry Ester.⁴⁰ Do této doby nerozlučně patřil i kabaret a byl velmi oblíbený i u terezínských vězňů. Jeho nejznámějším tvůrcem v ghettu byl Karel Švenk, v jehož revueích se odrážela ironie a sarkasmus vězeňského života a melodie jeho děl znal v ghettu téměř každý, německých vězňů nevyjímaje.⁴¹ Mezi výtvarníky vynikali Bedřich Fritta, Karel Fleischmann a Otto Ungar.⁴²

V Terezíně našla své místo i klasická hudba. Dirigent prvotřídní kvality Rafael Schächter se zapsal do srdcí vězňů svým nastudováním *Prodané nevěsty* nebo Verdiho skladby *Requiem*. Také se podílel na přípravě a uvedení dětské opery *Brundibár*. Dirigoval smíšený sbor, který se scházel ve sklepě dívčího domova L 410.⁴³ Hudbu k *Brundibárovi* složil ještě před příjezdem do Terezína neméně známý a oblíbený Hans Krása, nositel československé státní ceny.⁴⁴

Na poli literárním zmíním alespoň Karla Poláčka, jehož *Muže v ofsajdu* směle parodoval terezínský dětský časopis *VEDEM*. Poláček se ještě před deportací do Terezína proslavil díly jako *Dům na předměstí* či *Bylo nás pět*.⁴⁵

Mnoho děl se zachovalo díky vězňům, kteří tak riskovali potrestání a transporty na Východ. Ještě několik let po válce se objevovala další díla, která byla v soukromém vlastnictví. Mnoho z nich dnes nalezneme také v Židovském muzeu v Praze a v archivu Památníku Terezín.

1.3. Bilance

V této práci zatím nebyly zmíněny konkrétní počty vězňů, jejich úmrtnost a počet odtransportovaných na Východ. Uvádím je v přehledné podobě, v jaké nebyly doposud uváděny a publikovány.⁴⁶

24. listopadu 1941 přijel do Terezína první transport AK I. Transport byl sestaven z 342 mužů. Do konce roku přijelo dalších 7 023 Židů z protektorátu. Celkem zde do konce tohoto

⁴⁰ Viz LAGUS, Karel; POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 192. Norbet Frýd přežil a o svých zkušenostech napsal po válce autobiografický román *Krabice živých*.

⁴¹ Viz LAGUS, Karel; POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 194 – 197. Švenk byl deportován do Osvětimi a nadále přiřazen na práci do továrny u Lipska, kde roku 1945 z důvodu dlouhodobého vyčerpání umírá.

⁴² Tamtéž, s. 198 – 199. První dva zmiňovaní byli zavražděni v Osvětimi, Otto Ungar zemřel krátce po válce ještě v Německu na tuberkulózu.

⁴³ Viz BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*. Brno: nakladatelství Barrister & Principal, 2007, s. 65 – 67. Zemřel koncem války na pochodu smrti.

⁴⁴ Viz LAGUS, Karel; POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 193. Také tento skladatel, který se učil u dirigenta vídeňské národní opery Zemlinského, zahynul v Osvětimi.

⁴⁵ Zahynul v lednu 1945 v koncentračním táboře Gleiwitz. Viz http://www.wikipedia.cz/Karel_Poláček

⁴⁶ Viz LAGUS, Karel; POLÁK, Josef. *Město za mřížemi*, s. 334 – 352.

roku umírá 16 lidí.

V lednu roku 1942 přibylo dalších 4 604 vězňů, ale v témže měsíci byl vydán rozkaz k deportacím dále na Východ. Počet obyvatel stoupal, v červnu jich bylo v Terezíně 21 269, v září už je to přes 58 000 lidí. Tato přelidněnost, způsobující nedostatek prostoru, léčiv a rozšiřování nemocí, měla vliv na úmrtnost. V témže měsíci zemřelo 3 941 vězňů a dále pak až 2 000 vězňů měsíčně. Od poloviny roku 1942 přijížděli také Židé z Německa a Rakouska. Celková bilance tohoto roku ukazuje, že do ghetta přijelo 101 601 lidí a dále bylo deportováno na Východ 43 871 lidí. Z tohoto uvedeného počtu přežilo 260 lidí.

Do poloviny roku 1943 přijelo 11 722 Židů a transporty na Východ bylo posláno 7 001 vězňů, z toho přežilo 96 lidí. Počet vězňů ghetta se průměrně udržoval mezi 40 000 – 44 000. V druhé polovině roku přibylo 3 267 vězňů a na Východ bylo posláno 10 067. Přežilo 766 vězňů. Všechny tyto transporty mířily výhradně do Osvětimi II - Birkenau. Úmrtnost v druhé polovině roku klesla na průměr 500 vězňů měsíčně. Koncem roku 1943 žilo v Terezíně 34 655 vězňů.

V roce 1944 přijelo do Terezína dohromady 7 334 vězňů. Z protektorátu přijížděli lidé ze smíšených manželství a přes čtyři tisíce Židů z Holandska. Dále bylo deportováno do Bergen – Belsenu a Osvětimi II 24 765 vězňů. Část rodinného tábora BIIb (Bauabschnitt II b) v Osvětimi, tvořeného terezínskými Židy, byla v březnu tohoto roku zavražděna. Jde o vězně ze zářijových transportů z roku 1943. Z 5007 deportovaných přežilo 38 lidí. V červenci je zbytek rodinného tábora zlikvidován, přežili pouze práceschopní vězni a některé výjimky.⁴⁷ V prosinci 1944 je v ghettu kolem 11 474 vězňů. V březnu byla úmrtnost 729 lidí, v prosinci klesla na 96 lidí.

Konec války, květen 1945, zastihl vězně v počtu kolem 17 500. K nim však přibylo dalších 15 500 vězňů, evakuovaných z koncentračních táborů v Německu a Polsku. Tito vězni zanesli do Terezína tyfus, kvůli kterému zemřelo i mnoho původních terezínských vězňů z ghetta.

Dohromady prošlo Terezínem za tři a půl roku trvání ghetta přes 155 000 vězňů a dále z něj bylo deportováno na Východ na 86 934 vězňů.⁴⁸ Přímou v Terezíně zemřelo na 35 000 lidí a narodilo se 207 dětí.

⁴⁷ Viz BLODIG, Vojtěch. Holocaust českých Židů 1941 – 1945. In *Téma: Holocaust*. Praha: nakladatelství Tauris, 2000, s. 29.

⁴⁸ Viz Expozice Muzea ghetta v Terezíně, deska, která popisuje bilanci. Výjimkou jsou myšleny některé děti, které byly před plynovými komorami schovány na ubikacích, např. Otto Dov Kulka.

2 Vznik dětských domovů a jejich řízení

Počet dětských vězňů v ghettu nebyl nijak zanedbatelný. Děti přijely do Terezína hned 30. listopadu 1941 a do konce roku se jich zde nashromáždilo 517 do věku 15 let. Do června 1942, kdy se Terezín stále více zaplňoval, přijelo 1048 dětí. Po tomto období zde bylo neustále průměrně tři tisíce dětí. Výjimku tvořila období silných deportací na Východ, kterých nebyli ani tito nejmladší vězni ušetřeni, a tak v říjnu 1944 zůstávalo v ghettu 819 dětí.⁴⁹ Po tomto období přijely další děti z maďarských a slovenských transportů a děti ze smíšených manželství. Spolu s přicházejícími evakuačními transporty bylo koncem války v Terezíně na 2000 dětí dohromady. Národnostní složení bylo podobné jako u dospělých. Děti pocházely z protektorátu, z Německa či z Rakouska, ale byla tu například i malá skupinka dětí holandských, dánských a slovenských.⁵⁰

Náročná pracovní náplň a nedostatek materiálního zabezpečení ztěžovaly dospělým terezínským vězňům jejich rodičovskou roli. Děti, které s rodiči bydlely v kasárnách, měly i zde vyčleněnou místnost, kde mohly společně trávit čas. Ke hraní a pohybu jim sloužily kasárenské dvory. Neměly však dostatečně organizovaný program a ani jejich výchova nebyla zcela u svého konce. Dívky, které bydlely s matkami v Hamburských a Drážďanských kasárnách, viděly své otce jen zřídka a na krátkou dobu. S chlapci, kteří bydleli s otci v Sudetských kasárnách to bylo naopak. Každý okamžik s rodičem podléhal jeho pracovnímu vytížení. Cituji zápis Helgy Weissové z prosince 1941, která žila s matkou v kasárenské ubikaci: „Tři dny v Terezíně. Zavazadla máme již všechna u sebe, místo jsme si uklidily, hezky zrovna nevypadá, ale lépe to nejde. Je nás 21 v docela malé místnosti. S maminkou máme 1,20m². V noci leží lidé i na prostředku, jde-li někdo ven, musí je přeskakovat, strkáme jedna druhé nohy do obličeje. Kdo to na vlastní oči neviděl, nebude si umět nikdy představit, a snad ani my jednou nepochopíme, že se za takových podmínek dalo žít.“⁵¹ Proto židovská samospráva po odstěhování civilního terezínského obyvatelstva neváhala a zřídila několik dětských domovů v samostatných budovách.⁵²

Pro ty nejmenší, kteří se neobešli bez matčiny péče, tedy pro kojence a batolata, byly ve dvou budovách (Blok G IV)⁵³ zřízeny jakési jesle spolu s ubikacemi pro matky. Tyto ženy musely však stejně jako ostatní vězňové chodit každý den do práce a s dětmi tak trávily krátký čas pouze

⁴⁹ CHLÁDKOVÁ, Ludmila. Děti a mládež v Terezíně. In *Malý a velký svět takzvané terezínské dětské opery „BRUNDIBÁR“ a toulky česko-německo-židovskou minulostí – Brundibárovým Terezínem – až po dnešek s 39 pozastaveními (Josefa Brodského)*. Cheb: Nadace Evropské Comenium, 2000, s. 97.

⁵⁰ Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí. Já, děcko bloudící?*. Praha: nakladatelství Bergman, 2009, s. 30.

⁵¹ HOŘEC, Jaromír (ed). *Deníky dětí*. Praha: Svaz protifašistických bojovníků, 1961, s. 28.

⁵² Viz CHLÁDKOVÁ, Ludmila. Děti a mládež v Terezíně, s. 98.

⁵³ Ghetto bylo rozděleno geograficky na jednotlivé bloky. Příčné ulice měly označení “Q”, podélné označení “L”.

večer.⁵⁴ Pečovatelka Irma Lauscherová ve svých vzpomínkách popisuje vážné psychické i zdravotní potíže, které z důvodu odloučení tyto nejmenší děti provázely: „Práce s batolaty nebyla věru lehká, silně se u nich projevovaly potíže frustrace: často přerušovaný spánek, nechutenství, úbytky na váze (větší, než lékaž podle podávané výživy očekával), agresivnost. Leckteré mě i sebe samotné škrábalo, tlouklo. Často propukaly v usedavý pláč.”⁵⁵

V budově L 318 žily děti předškolního věku (4 – 10 let) a sirotci z protektorátu a říše. Matky zde s dětmi nepobývaly, o jejich péči se staraly, stejně jako v *heimech* pro nejmenší, pečovatelky z řad vězňů.⁵⁶ Zde přibyli i zkušení pedagogové, kteří se snažili navázat na zprerhané školní vzdělání a výchovu. Pomůcky, které při tom používali, zhotovili sami vězni v dílnách, ve kterých pracovali. Nezřídka se stávalo, že dítě, které přišlo do Terezína bez rodičů, našlo svého “adoptivního rodiče” v úplně cizím člověku nebo ve vzdálených příbuzných. Zásadou tedy bylo, aby žádné dítě nebylo v ghettu samo, odkázané jen na sebe.

Pro děti od desíti do patnácti let bylo zřízeno několik domovů. Chlapecký domov v budově L 417 byl na místě bývalé terezínské školy. Žili zde čeští chlapci, rozdělení do deseti pokojů, tzv. *heimů*. Vedoucím celého domova byl Ota Klein⁵⁷. Dívčí domov sídlil nedaleko, v budově L 410. Zde žila také pouze česká děvčata na jednotlivých pokojích a vedoucí celého domova byla Rosa Engländerová,⁵⁸ od října 1944 pak také Willy Groag.⁵⁹ Pro německou a rakouskou mládež byl zřízen domov v budově L 414. Byly zde však dva pokoje, ve kterých žila i česká děvčata - míšenky s vychovatelkou Gertrudou Sekaninovou.⁶⁰ Vedoucím domova byl Sigi Kvasnievski.⁶¹ V budově L 216 žili chlapci do 15 let, později, v roce 1944, se zde zřídila i dětská knihovna. V domově Q 609 žili chlapci od 10 – 14 let s vedoucím Josefem Krämerem.⁶² Děti zde vydávaly časopis *Kamarád* a věnovaly se loutkovým hrám. Q 306 se nedá označit za plnohodnotný domov. Matky se svými dětmi zde totiž žily na půdách. Od toho také název časopisu *Hlas půdy*, který spolu se svými dětmi vytvářely. Domovy L 218 a Q 710 byly pro chlapce od 16 let, kterým vznikala povinnost pracovat. Tito chlapci pracovali v učňovských dílnách, kde se učili různým

⁵⁴ Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí. Já, děcko bloudící?*, s. 27.

⁵⁵ LAUSCHEROVÁ, Irma. Ze zápisků a paměti terezínského čísla. In *Terezínské listy 14/85*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1985, s. 41.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Ota Klein byl do Terezína transportován v listopadu 1941. 28. 9. 1944 byl deportován do Osvětimi, kde se dočkal osvobození. Po válce napsal sociologickou studii o etickém charakteru dětí, které přežily koncentrační tábory a v oboru sociologie nadále pracoval jako vědec. Zahynul v roce 1968 v Paříži. Viz. KÁRNÝ (ed.). *Terezínské studie a dokumenty*, s. 123.

⁵⁸ Rosa Engländerová válku přežila a byla osvobozena v Terezíně spolu se svou dcerou Rajou, které v době osvobození bylo 16 let. Viz KÁRNÝ. *Terezínská pamětní kniha*, s. 332.

⁵⁹ Willy Groag válku přežil v Terezíně. Ukryl tisíce dětských kreseb, které vznikaly pod pedagožkou Friedl Dicker Brandeisovou. Také jeho maminka, která byla výtvarnou dětskou pedagožkou, Gertruda Groag, přežila válku a byla osvobozena v Terezíně. Viz KÁRNÝ. *Terezínská pamětní kniha*, s. 716.

⁶⁰ Osud Trudy Sekaninové bude zmíněn v kapitole o dětských časopisech.

⁶¹ Deportován 19. 10. 1944 do Osvětimi, kde byl zavražděn. Viz Kárný. *Terezínská pamětní kniha I*, s. 222.

⁶² Deportován stejným. Zavražděn. Viz KÁRNÝ. *Terezínská pamětní kniha II*, s. 1264.

řemeslům. Budova Q 403, pro děti takzvaná marodka, byla v podstatě dětskou nemocnicí pro pacienty s infekčními chorobami. Koncem roku 1944 udělala komandantura z tohoto domu vzorový dětský domov pro návštěvu Mezinárodního výboru Červeného kříže.⁶³

Každý domov podléhal vedoucímu a každý jednotlivý pokoj vychovateli nebo vychovatelce. Ti dále podléhali *Jugendfürsorge* a toto oddělení zase židovské radě starších. Na všech tak ležel velmi zodpovědný úkol přivést děti opět k pravidelnému řádu a pokračovat v jejich výchově a formování. Mimo vychovatele působili na děti pedagogové různého zaměření a ostatní vězňové, kteří mohli přispět k jejich vzdělání a rozhledu - umělci, řemeslníci, cestovatelé, vědci atd.⁶⁴ Existovaly také jazykové kroužky.⁶⁵

2.1 Aspekty a organizace péče o mládež

Denní režim dítěte, nenuceného pracovat, začínal jako obvykle ranním budíčkem kolem sedmé hodiny. Hygiena probíhala ve společných umývárkách se studenou vodou. Každý měl k dispozici omezené množství mýdla. V následujícím čase si děti stlaly postele a dělaly pořádek na pokoji. Ohledně pořádku panovaly ve všech pokojích přísné nároky, podporovány bodovým systémem a jejich nedodržení bylo trestáno například úklidovou službou.⁶⁶ Vybava těchto pokojů byla strohá. Třípatrové kavalce neskýtaly příliš osobního prostoru. Přesto mohlo mít dítě u své hlavy na zdi přibitou poličku, kde schraňovalo své osobní věci. Po společné snídani měly děti tzv. *program*. Pod tímto výrazem se skrývalo učení, které bylo v Terezíně zakázáno a probíhalo tajně na půdách a pokojích.⁶⁷ Pro oběd si dítě chodilo do kuchyně s vlastním ešusem a tzv. menážkou – kuponem na oběd. Byl – li někdo v té době nemocný, mohl počítat s pomocí svých kamarádů. Po obědě byly na řadě další *programy*. Po vyučování se děti věnovaly např. kreslení a jiné kreativní činnosti, návštěvě starých lidí, psaní časopisů či deníčků atd. Poté, co byl dětem zpřístupněn jižní val, tzv. bašta, pobývala tu většina dětí při sportovních aktivitách a hrách. Večer měly děti možnost navštívit své rodiče a v deset hodin byla večerka. Tuto dobu, kdy děti ležely v postelích, nazývaly některé z nich černou hodinkou. Povídaley si mezi sebou a se

⁶³ Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí...*, s. 26 – 29.

⁶⁴ Viz Vzpomínky Irmy Lauscherové, červen 1945, Památník Terezín, inv.č. 3896, s. 22.

⁶⁵ „Magda a Edith Weissovy vyučovaly latinu a češtinu, Kurt Hatschek, kterému děti říkaly Kartáček, moderní hebrejštinu – ivrit. Krátce měly učitelku angličtiny, která se jim představila jako missis Ídis [tj. Edith – pozn. překladatele] a dívky ji přezdívaly Missisipídis. Dalšího učitele překřtily na ‚Šlemila Springera.‘ Jeho první slova, jimiž se dětem představil, totiž zněla: ‚Semí Springer.‘ V ivritu to je: ‚Jmenuji se Springer.‘” BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 83.

⁶⁶ Viz BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 51 – 52.

⁶⁷ Tamtéž, s. 84 – 85.

svými vychovateli o tom, co zažily, co si přejí a jaké jsou jejich sny a plány.

Stravování bylo chudé stejně jako u ostatních vězňů. Až mezi zářím a říjnem 1942 zavedla *Jugendfürsorge* nadstandardní přiděl pro dětské vězně a to na úkor vězňů starých. Ráno byla k dostání náhražková káva. K obědu čočková polévka, knedlíky, někdy i s omáčkou, brambory, jednou týdně dostaly děti sladkou buchtu a občas mléko.⁶⁸ Měly své přiděly chleba a margarínu. Ovoce a zeleninu nedostávaly, pouze pokud ji některé z pracujících dětí propašovalo ze zahrady. Některé děti dostávaly potravinové balíčky. Přesto však neustále trpěly hladem. Věra Hájková vzpomíná na léta v Terezíně a informuje o stravovacích podmínkách v *heimu* pro batolata: „S jistotou mohu říct, že v tomto ústavu byly děti nejen podvyživené, ale trvale hladové. Hlavně v prvním roce mého působení (1942) byla situace hrozná. Porce jídla byly pro trochu větší děti naprosto nedostatečné a chlebem se dosytit nemohly, protože byl v té době kyselý, mazlavý a i dospělí z něj dostávali průjem, natož děti. Podobně byl naprostý nedostatek oblečení, plen a povlaků, což byla vzhledem k častým průjmům opravdová pohroma.”⁶⁹

Takové podmínky se samozřejmě podepsaly na jejich zdraví. Snížená imunita byla důvodem častých onemocnění. Objevily se epidemie encefalitidy, spály, záškrtu, žloutenky, spalniček, planých neštovic či tyfu.⁷⁰ Dále byly časté záněty středního ucha, zápaly plic, tuberkulóza.⁷¹ Ošetřeny bývaly děti přednostně. Neměly však na nemocničním pokoji žádný program, kromě několika knih. Co velmi trápilo nejen děti, ale i dospělé vězně, byly houfy štěnic. Děti byly od štěnic pokousané, mnohdy musely nocovat mimo pokoj, v létě například na dvoře. Prováděné desinfekce byly chvilkovým řešením, poněvadž nemohly být na všechny domy aplikovány současně. Proto byly tak úzkostlivě dodržovány zásady pořádku a hygieny. Nedostatek dezinfekčních prostředků i společných prostorů přispíval k rozšiřování infekcí a štěnic.⁷²

Luisa Fischerová, bývalá tajemnice Červeného kříže, byla pověřena funkcí vedoucí sestry sociální péče na chlapeckém domově L 417 a mimo jiné byla poručnicí terezínských sirotek. Ve své výroční zprávě z roku 1943 popisuje strukturu sociální činnosti a úkoly sociálních sester. Toto oddělení mělo na starosti hospodaření s potravinami, s prádlem, obuví a dalšími potřebami, praní špinavého prádla, provoz nálezny, provoz skladu kufrů, kuchyně, péče o sirotky a fungování dětské kuchyně. Sestry tedy prakticky obstarávaly dětem potřebné šatstvo, obuv, potraviny a všechny věci, které se jim opotřebovaly nebo je ztratily⁷³. Dohlížely na pořádek v osobních věcech a v kufrech. Také sháněly opatrovníky pro děti bez rodičů. Těch bylo k 20.

⁶⁸ Viz BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 52 – 53.

⁶⁹ HÁJKOVÁ, Věra. Nejmenší vězni v Terezíně. In *Terezínské listy 26/98*, OSWALD, Praha, 1998, s. 62.

⁷⁰ Viz. Luisa Fischerová, výroční zpráva *Sociální péče v L 417*, 1943, originál v ŽMP, inv.č. IČ 306.

⁷¹ V době “zkrášlování” Terezína byla ve vile německého občana Kursaweho zřízena ozdravovna pro tuberkulózní děti. Viz MAKAROVÁ, *Pevnost nad propastí...*, s. 78.

⁷² Viz BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 47 – 49.

⁷³ Takto sestry fungovaly v případě, že toho nebyli schopni rodiče dětí nebo v případě sirotek.

červnu 1943 v domovech padesát tři. Byla zavedena kartotéka, vypisující veškeré šatstvo, obuv i věci dětem darované. V této kartotéce byly také zaznamenány sociální poměry, z kterých dítě přichází a současné postavení v kolektivu.⁷⁴

Jak už bylo zmíněno, povinnost pracovat vznikala dětem od šestnácti let. Prakticky ale pracovaly i děti mladší, čtrnáctileté. Existoval systém přiřazování práce, aby nedocházelo k protekci.⁷⁵ Největší zastoupení pracujících dětí a mládeže bylo v řemeslné výrobě a produkci. Hned za tímto oborem následují práce v zemědělství a zahradách.⁷⁶ Dále děti vykonávaly různé pomocné práce, například v kuchyních nebo při organizování transportů. Třináctiletá Helga Weissová, která si v Terezíně vedla deník, píše: „Přihlásily jsme se všechny na práci do zahrady. Je to tam moc prima, pracujeme za ghettem a máme společnou propustku. Dostaly jsme se všechny do jedné skupiny. Je to zábavné a vůbec už jen ten vzduch. To je rozdíl tam a tady. Však je to na nás také vidět. Chodíme tam sotva 14 dní a tváře máme všechny červené, a to ještě nebylo moc hezky, což teprve až začne svítit sluníčko. Jen kdyby se nemuselo tak brzy vstávat a pak to věčné rytí venku. Už abychom to měly hotové a mohly sázet. Hrozně se těším, až budu moci mamince přinést první zeleninu. Možná, že přinesu už dneska, jestli půjdeme odpoledne na Krétu trhat špenát.“⁷⁷

Těm, kterým pracovní povinnost nevznikala, ale i pracujícím dětem, byla potřeba zajistit alespoň částečné vzdělání a rozhled. Ilegálně probíhaly každý den hodiny, ve kterých se děti učily počítat a číst. Ty starší se zabývaly dějepisem, literaturou, společenskými vědami. Učebnice chyběly, využívalo se knih, které do Terezína přivezli vězni.⁷⁸ Vychovatelka Irma Lauscherová se pustila do sestavování slabikáře: „Učili jsme prakticky bez pomůcek. Po paměti jsme psali slabikář pro prvňáky, jeden pro 3 – 8 dětí. Ba měli jsme i elán debatovat o metodách. Nezapomenu na globální slabikář, který se později ztratil v dezinfekci. Napsal jej vzorně podle mého návodu nezapomenutelný kolega Ruda Ohrenstein. Kreslil stránku po stránce, takže mé děti v Terezíně četly stejně jako předtím pražští prvňáčci: To je pes. To je kočka. Pes utíká. Kočka utíká...“⁷⁹ Hlavně starším dětem se dostávalo až nadstandartního vzdělání. Za prvé je vzdělání velice zajímalo a za druhé v Terezíně žili odborníci z různých oblastí, kteří jim dělali mnoho zajímavých přednášek. Děti byly poučeny o politické situaci ve světě, před i během války, aby tak lépe rozuměly poměrům mezi Německem a Spojenci. Dozvídali se o životech

⁷⁴ Viz. Luisa Fischerová, výroční zpráva *Sociální péče v L 417*, 1943, originál uložen v ŽMP, zařazení IČ 306. Luisa Fischerová byla deportována v roce 1944 do Osvětimi, kde byla zavražděna.

⁷⁵ Například pracovat v pekárně přinášelo veliké výhody v podobě šlojsovaného pečiva. Viz Jan Brammer, výroční zpráva *Práce a mládež v Terezíně*, 1943, originál uložen v ŽMP, zařazení IČ 306.

⁷⁶ Tamtéž. Vše se odvádělo pro potřeby SS.

⁷⁷ HOŘEC, Jaromír (ed). *Deníky dětí*, s. 35.

⁷⁸ Viz CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Děti a mládež v Terezíně*, s. 98.

⁷⁹ LAUSCHEROVÁ, Irma. *Ze zápisků a pamětí terezínského čísla*, s. 48.

mnoha významných politiků, literátů, o nositelech cen míru či náboženských autoritách. Tato široká škála je zřejmá například v časopisu *Vedem*, psaným chlapci nad čtrnáct let, kde se objevuje mnoho slohových prací, zabývajících se těmito postavami, ale i filosofickými úvahami a vlastní literární činností. Nebylo zcela možné navázat přímo na látku, kterou se děti učily před příjezdem do Terezína. Po vyloučení židovských dětí ze škol je některé dále nenavštěvovaly, některé docházely do škol židovských v Brně a v Praze a další pak ještě docházely na židovské hřiště *Hagibor*⁸⁰ v Praze, kde se také potajmu konala výuka.⁸¹ Děti však jezdily do Terezína v odlišných dobách a tak někdo mohl být vyučován déle a někdo kratší dobu. Terezínští pedagogové se snažili výuku sjednotit pro všechny a byla tak univerzální.⁸²

Velkou měrou přispívaly k dennímu životu terezínských dětí a mládeže umělecké a výchovné kroužky. Hodiny kreslení vedla s dětmi akademická malířka, původem z Vídně, Friedl Dicker Brandeisová, díky které se zachovaly tisíce kreseb terezínských dětí. Svým metodickým přístupem pracovala s dětskými kresbami, jež dokázala posoudit odborným zrakem a rozpoznat, kde dítě ve svém vývoji ustalo a jaká traumata ho postihují. Tak mohla pomocí cvičení a technik pozitivně zasahovat do jeho vývoje.⁸³ Mimo to měla výborné pedagogické schopnosti a cit. Pro děti byla přirozenou autoritou. Elen Makarova píše ve své knize o rozhovoru s ženou, která zažila Terezín jako malé děvče. „Bylo léto, vedro, a my, do krve pokousané štěnicemi, jsme nemohly spát, vyprávěla mi Chava Zoar. Běhaly jsme po chodbě, plakaly. A tu k nám do pokoje vkročila rázným krokem Friedl a řekla nám, že teď si zahrajeme divadlo. Vyzvala nás, abychom se zabalily do prostěradel jako do tógy a usedly na kavalce. Vyprávěla nám o chóru plaček v antickém divadle a rozdělila nás do dvou skupin, pláč zleva, pláč zprava. Jakmile dala signál, začaly jsme naříkat, nejdřív jedna skupina, pak druhá. „Antické divadlo nás rozveselilo tak, že jsme zapoměly na své trápení.“⁸⁴ Díky Friedl Dicker Brandeisové a ostatním pedagogům se dochovalo na čtyři tisíce dětských kreseb.⁸⁵

Mimo kreseb se vytvářely malované i vyšívané koláže. Děti si rovněž mohly ze zbytků látek vytvářet postavičky a panenky. Jako materiál jim posloužilo také dřevo, které vězni propašovali z dílen. Dívky, které měly hudební nadání, mohly zpívat ve sboru vychovatelky Elly Pollakové, který se scházel ve sklepě dívčího domova L 410. Děti se zde scházely také k tanci a divadlu. Každá umělecká činnost měla své dětské příznivce a dospělé, kteří byli ochotni jim toto umění

⁸⁰ *Hagibor*, z hebr. Ha – gibor, (ten) hrdina.

⁸¹ Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí...*, s. 71.

⁸² Viz Vzpomínky Irmy Lauscherové, červen 1945, Památník Terezín, inv.č. 3896, 3 – 4.

⁸³ Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí...*, s. 322 – 333.

⁸⁴ Tamtéž, s. 65.

⁸⁵ Tato umělkyně, obdivovaná už za svého života, byla v říjnu 1944 deportována do Osvětimi, kde byla zavražděna.

zprostředkovat.⁸⁶

Terezínské děti a mládež, jejichž rodiče byli sionisté, samy projevovaly o sionismus zájem. Vznikaly tak kroužky, kde se děti učily o židovských dějinách, o Palestině a zakladatelích sionismu. Tyto děti byly také připravovány na odchod do Palestiny, bylo v nich podporováno židovské cítění. Na pokoji pět v domově L 417 vzniklo sionistické mládežnické sdružení *Dror*,⁸⁷ navštěvovala ho i některá děvčata. Sdružení *Jad Tomechet*⁸⁸ mělo za úkol pomáhat starým lidem v ghettu. Těm se totiž vedlo nejhůře ze všech vězňů. Mnoho z nich tu nemělo příbuzné, kteří by se o ně starali. Zejména Židé z Německa a Rakouska přišli do Terezína s nepraktickými neužitečnými věcmi.⁸⁹ Mládež Pomocné ruky jim tak měla nejen pomoci, ale také je psychicky podpořit. Stlaní a vyklepávání peřin, chození pro obědy, krátká procházka či obstarávání potřebných věcí je jen malý výčet toho, s čím děti starým lidem pomáhaly. Jejich zájem a ochota vzbuzovaly ve starých vězních záchvěvy radosti a světlé okamžiky jejich života v ghettu. Mladí tak na sebe mohli být pyšní, že jsou někomu takovým způsobem prospěšní a sami se nabádali, například prostřednictvím časopisů, k větší spoluúčasti.⁹⁰

Jako všechny děti, i ty terezínské milovaly pohyb a sportovní hry. Chlapci i dospělí muži hrávali fotbal na dvoře Drážďanských kasáren. Poté, co byla zpřístupněna bašta, přesunuly se tyto aktivity tam. Každý pokoj měl svůj fotbalový tým a mezi nimi se konaly zápasy. Dívky dávaly přednost vybíjené.⁹¹ Velkým propagátorem sportu a pohybu byl vychovatel Fredy Hirsch, pro mnohé děti známý už z pražského *Hagiboru*. Tento německý absolvent tělovýchovné fakulty a člen mládežnických sionistických organizací měl u dětí a mládeže přirozenou autoritu a obdiv. Do Terezína přišel, když mu bylo 25 let. Ve sportu viděl důležitý výchovný prostředek a možnost jak na chvíli zapomenout na vězeňský život. Pořádal atletické soutěže a soutěže v míčových hrách, ale podílel se také na kulturních akcích a sionistické přípravě na odchod do Palestiny.⁹²

Ghetto Terezín vzniklo v důsledku “řešení židovské otázky”. Mnohé děti však nevěděly, co to židovství je. Záleželo na rodičích, zda byli plně asimilovaní a bez vztahu k židovství, zda byli částečně asimilovaní a dodržovali nejběžnější židovské zvyky a tzv. velké svátky nebo zda se cítili být plně Židy a jejich způsob života se vyvíjel podle tradic judaismu. Mezi vězni převládala zlatá střední cesta – proud česko – židovský. Avšak většina dětí těchto rodičů nebyla vedena k židovským tradicím. S takovým přístupem se setkáme spíše u starší mládeže, která si tuto cestu

⁸⁶ Viz BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 63.

⁸⁷ Viz CHLÁDKOVÁ, Ludmila. *Děti v a mládež v Terezíně*, s. 98. *Dror*, hebr. vlaštovka.

⁸⁸ *Jad Tomechet*, hebr. pomocná ruka.

⁸⁹ Bylo jim německými úřady řečeno, že jedou do lázní.

⁹⁰ Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí...*, s. 54.

⁹¹ Tamtéž, s. 68.

⁹² Fredy Hirsch byl deportován v září 1943 do rodinného tábora v Osvětimi II. I zde se soustavně věnoval péči o děti na dětském bloku. Byl napojen na ilegální odbojové hnutí. Když zjistil, že rodinný tábor má být vyhlazen, spáchal 8. 3. 1944 sebevraždu. Viz KÁRNÝ (ed.). *Terezínské studie a dokumenty*, s. 125.

volila sama. Děti, které přišly do tábora bez židovského uvědomění, se setkávaly s novými zvyky a většina je také přijímá za své, aby se lépe začlenila do kolektivu a udržovala jej. Získávaly také povědomost o hebrejském jazyce. Dovídaly se o Palestině a měly možnost začlenit se do sionistického programu, který je měl připravit na návrat do této země. V několika přednáškách slyšely o dějinách praotců i o počátcích sionismu a jeho představitelích.⁹³ V domovech se kolektivně dodržoval *šabat* a svátky jako *chanuka*, *roš hašana*, *purim* a hlavně *pesach*. Při slavení těchto dnů si děti našetřily jídlo, aby mohly “hodovat” a dát tak těmto dnům opravdu punc výjimečnosti. Při *šabatu* si u stolu vyprávěly příběhy, byl to pro ně čas sjednocení se svými kamarády a jakási pozitivní povinnost, kterou chtěly plnit. Svátky jako *chanuka* či *purim* byly dětmi oslavovány v podobě divadelních představení a v případě *purimu* také jako maškarního průvodu. *Pesach* oslavovala většina dětí s rodiči, pokud mohla. Mezi vězni byl *pesachový seder* organizován společně na ubikacích.⁹⁴ Zajímavostí je, že řada dětí byla zvyklá na slavení Vánoc, ačkoli byly v Terezíně kvůli své židovské příslušnosti. Helga Weissová píše ve svém deníku o konci roku 1942: „Rozhodly jsme se, že budeme slavit vánoce i *chanuka*. Nemůžeme se již dočkat, a protože je *chanuka* dřív než vánoce, platí hlavní přípravy tomuto prvnímu svátku. Každá z nás musí připravit 32 dárků, pro každou jeden, třeba i víc. *Chanuka* je za 14 dní. Ode dneška nesmí žádná jíst cukr ani margarín, celý fasung se schová na dort. Které mají někoho v kuchyni nebo dostávají balíčky, věnují marmeládu. Den před oslavou nebudeme obědvat, všechny brambory upotřebíme na společnou večeři. Bramborový dort na svátky? My zde v Terezíně máme vůbec báječné recepty, jaké jinde neznají. Třeba chlebový dort s daleskrémem, to je přece pochoutka!”⁹⁵

2.2 Domovy L 417 a L 410

Domovem pro české chlapce byla budova bývalé školy, označená jako L 417. Zde se sdružovaly děti, v podstatě již mládež, která si dokázala samostatně vytvářet vlastní úvahy, kritéria a používat fantazii nezasaženou světem dospělých. Chlapci od deseti let, přicházející z různých krajů Čech a Moravy získávali v tomto prostředí své ztracené sebevědomí a identitu. Zde byly s velikým úsilím vytvářeny takové podmínky, aby se tu každé dítě mohlo cítit bezpečně a začlenilo se zpět do společenského života, ze kterého bylo před příchodem do Terezína vyloučeno. Výsledkem byla rozmanitost jednotlivých *heimů* a bohatá tvorba vlastních

⁹³ Viz KLEIN, Gideon, výroční zpráva *O takzvané politické výchově mládeže*, 1943, APT 1238.

⁹⁴ Viz BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 58 – 61.

⁹⁵ HOŘEC, Jaromír (ed). *Deníky dětí*, s. 33 – 34.

časopisů.⁹⁶

Počet chlapců a počet *heimů* na domově se měnil v závislosti na transportech. Průměrně zde žilo kolem tří set chlapců, rozdělených do deseti pokojů. Vedoucím celého domova byl teprve jednadvacetiletý Ota Klein. Vedl porady vychovatelů a tlumočil požadavky *Jugendfürsorge*. První pokoj, domov 1, byl v péči vedoucího vychovatele Valtra Eisingera.⁹⁷ Díky němu získala “jednička” své sklony k socialistickému vnímání a kolektivismu. Oblíbeným opatrovníkem byl Josef Stiasny.⁹⁸ Chlapci z tohoto domova vydávali téměř dva roky časopis s názvem *VEDEM*, který se dochoval. S touto aktivitou se pojila i idea jakési samosprávy, kterou chlapci nazývali republika ŠKID a která je doslova hnala k zodpovědnosti a mravní kázni. Název zavedl Valtr Eisinger, milovník ruské klasiky, a v překladu do češtiny znamená Škola sociálně individuální výchovy F. M. Dostojevského.⁹⁹ Dále lze zmínit domov 5, který původně sdružoval starší chlapce, odcházející do učňovských domů a posléze se sem přemístili hoši z domova 8 a smíchali se s chlapci z nových transportů. Vznikl zde sionistický kroužek *Dror* pod vedením Arnošta Klaubera.¹⁰⁰ Výchovu v českém a skautském duchu propagoval domov 6, zvaný Lvíčata. Vedoucím tohoto domova byl Jiří König.¹⁰¹ Domov 7 trpěl častými změnami chlapců vlivem transportů. Ti si dali jméno *Nešarim*¹⁰² a od toho pocházel i název jejich časopisu *Rim – rim – rim*. Byli vychováni v sionistickém duchu. Vedoucí pokoje František Maier válku přežil. Na domov 9 přišli chlapci, kteří tvořili domov 31 v čele s Otou Kleinem ještě v Sudetských kasárnách. Jednu dobu byli natolik ovlivněni knihami Jaroslava Foglara, že si říkali Bobři. Vedoucím devítky byl Arne Ehrlich. Do *heimu* 10 přicházeli nejprve nejstarší chlapci, poté tu žili sirotci a chlapci z domova 4, který byl zrušen. Vedoucím vychovatelem se stal Jiří Schubert.¹⁰³ Tito chlapci psali časopis s názvem *Noviny*.¹⁰⁴

Každý pokoj a kolektiv byl zvláštní a výjimečný svým založením. Nelze se ale nepozastavit u domova 1, který byl silně ovlivněn osobností Valtra Eisingera. Toto o něm napsal jeho světec,

⁹⁶ Viz FRANKOVÁ Anita. Terezínská výchova. In *Terezínské studie a dokumenty 1998*. Praha: Nadace Terezínská Iniciativa, 1998, s. 115 – 117.

⁹⁷ Valtr Eisinger byl středoškolským profesorem němčiny a češtiny. Jeho pedagogický cit mu otevřel dveře do mnoha dětských srdcí. Vyznával kolektivismus, rovnost, sdílení a řád. Zajímavostí bylo, že spal přímo na *heimu* na rozdíl od ostatních vychovatelů, kteří sdíleli samostatný pokoj. Eisinger se v Terezíně dokonce oženil, se svou žačkou z brněnského gymnázia, Věrou Sommerovou. O pár týdnů později, v září 1944, byl deportován do Osvětimi, odkud byl dále deportován do Buchenwaldu. Údaje o přesném datu jeho úmrtí se liší. Stalo se tak počátkem roku 1945, kdy byl zastřelen na pochodu smrti. Viz POLÁK, Erik. Terezínská republika ŠKID. In *Terezínské listy 21/93*. Praha: nakladatelství OSWALD, 1993, s. 82 – 83.

⁹⁸ Josef Stiasny byl zapojen do ilegální činnosti jak před deportací do Terezína, tak i v něm. Tento mladý muž, nadaný spisovatel, pracoval mimo jiné na železniční vlečce. V září 1944 byl transportován do Osvětimi II, kde byl zavražděn. Viz KÁRNÝ. *Terezínské studie a dokumenty*, s. 132.

⁹⁹ Viz POLÁK, Erik. *Tři kapitoly*. Praha: nakladatelství Sdělovací technika, 2006, s. 85 – 91.

¹⁰⁰ Arnošt Klauber byl osvobozen v táboře Gleiwitz.

¹⁰¹ MUDr. Jiří König byl v září 1944 deportován do Osvětimi a dalších táborů. Osvobozen v Mauthausenu. Viz KÁRNÝ. *Terezínská pamětní kniha*, s. 491.

¹⁰² *Nešarim*, hebr., množné číslo, jestřábi.

¹⁰³ Osvobozen v Blechhammeru. Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí...*

¹⁰⁴ Viz FRANKOVÁ Anita. Terezínská výchova, s.118 – 119.

kteřý válku přežil: „Nejen zásadovost, ale i dostatek trpělivosti, tolerance, úcty a pochopení pro jiné než vlastní názory. Snad vůbec nejcennější byla jeho schopnost přiznat i vůči nám vlastní chyby a omyly, připustit jejich kritiku, ba dokonce dělat si na jejich účet sám ze sebe legraci.“¹⁰⁵ Republika ŠKID, zavedená na domově od prosince 1942, měla vlastní vlajku, znak a hymnu.¹⁰⁶ Byla vlastně odpovědí na to, jak udržet na dětských ubikacích pořádek a systém. A v tomto případě jej vzaly do rukou sami chlapci. Prostřednictvím časopisu se vzájemně nabádali k větší poslušnosti a ohleduplnosti vůči slabším a nemocným spolubydlícím. Takovým iniciátorem různých výzev a postřehů byl Petr Ginz, který se velmi snažil, aby domov jedna byl příkladem ostatním domovům. Rodiče, kteří válku přežili, na něj vzpomínají jako na soucitného a zodpovědného chlapce.¹⁰⁷ Ačkoli mu bylo v době založení *heimu* teprve čtrnáct let, vynikal v kreslení a psaní. Ne každý chlapec měl takové vlastnosti a snahu o udržení pořádku. Byli tu také chlapci, kteří zlobili více než jiní, ale všichni dohromady utvářeli kolektiv, kterého si vážili a který považovali za nejšťastnější období svého života v ghettu Terezín. Kvůli svému socialistickému ladění, které Valtr Eisinger předával dětem dál, byl v květnu 1943 odvolán. *Jugendfürsorge* bylo vedeno muži, kteří měli sionistické smýšlení a neuznávali ideový podklad výchovy, který Eisinger nabízel. Požadovali po vychovatelích výchovu židovskou, ale ti se nedokázali s tímto požadavkem prakticky vyrovnat. „Mládež měla být tedy vychovávána v duchu národně židovském. K tomu účelu bylo ovšem třeba vychovatelů, kteří sami byli schopni vychovávat v židovském duchu. Tato okolnost vedla k nedorozuměním, která často zabíhala do ostrých sporů s ideologickým nátěrem. Většina vychovatelů *Jugendfürsorge* byli lidé nekvalifikovaní, kteří měli buď nedostatečné, nebo vůbec žádné předchozí odborné vzdělání.“¹⁰⁸ Spor vedl k úmluvě o nepolitickosti výchovy. Valtr Eisinger se v červnu téhož roku vrátil do své funkce, kterou pak ještě nakrátko opustil v listopadu, kvůli neposlušnosti a nepořádku na domově.¹⁰⁹

Také dívčí domov L 410, kde bydlela česká děvčata, vytvořil několik pevných kolektivů. Vedoucí celého domova byla již zmiňovaná Rosa Engländerová. S ní úzce spolupracoval Willy Groag. I zde se objevila vlajka a dívčí „samospráva“. Helga Pollaková, bydlící na pokoji 28, píše ve svém deníku: „Budeme mít takový parlament. Opatrovnice jsou ministři, potom je sněmovna dvou tříd, 2. je dolní a 1. třída horní. To je *Maagal*. Jsou to děvčata ochotná, pracovitá, přátelská. Ty, co mohou být příkladem všem. Ostatní jsou lid. Ten, kdo má 15 bodů (tedy je zvolen), se

¹⁰⁵ POLÁK, Erik. Terezínská republika ŠKID. In *Terezínské listy 21/9*. Praha: nakladatelství Oswald, 1993, s. 82 – 83.

¹⁰⁶ Viz POLÁK Erik. *Tři kapitoly*, s. 87.

¹⁰⁷ Viz KŘÍŽKOVÁ, Marie Rút; KOTOUČ, Kurt Jiří; ORNEST, Zdeněk. *Je mojí vlastní hradba ghatt?*. Praha: Aventinum, 1995.

¹⁰⁸ KLEIN, Gideon, výroční zpráva *O takzvané politické výchově mládeže*, 1943, APT 1238.

¹⁰⁹ Viz POLÁK Erik. *Tři kapitoly*, s. 114 – 119.

dostane do druhé třídy. Volí se každý měsíc. Ten, kdo je zvolen dvakrát po sobě, dostane se do 1. třídy. *Maagal* s opatrovnicemi rozhoduje o všem.¹¹⁰ *Maagal*, z hebrejštiny, znamená kruh, v přeneseném slova významu dokonalost. O tu tato děvčata usilovala prostřednictvím ohleduplnosti a ochoty. Jejich chování bylo motivováno bodovou tabulkou. Děvčata se, i přesto, že byla uzavřená v ghettu, věnovala typickým činnostem - ručním pracem, psaní deníčků, vyrábění dárků, pomáhala vychovatelkám v kroužcích pro malé děti nebo psala dopisy pro chlapce. S těmi se snažily navazovat přátelské vztahy: „Čtyřadvacítka pořádá taneční večírek. Pozvánky jsou hotovy, sklep rezervován, harmonikář slíbil. V zadní místnosti sklepa uděláme buffet s obloženými chlebičky a limonádou. Vše máme již přichystáno, margarín pro harmonikáře nastřádaný. (Celý večer bude hrát za jednu kostku). [...] Dopadlo to báječně! Mnohem lépe, než jsme očekávaly. Stále jsme měly strach, že chlapci nepřijdou, že nebudeme umět tančit a že z toho nakonec bude ostuda. A zatím přišli všichni pozvaní a nálada byla znamenitá.“¹¹¹

2.3 Transporty dětí

Jak už bylo uvedeno, transporty na Východ se nevyhýbaly ani dětem. Ty jely buď spolu s rodiči anebo těsně po nich, aby mohly zůstat dohromady na jednom místě. Někteří z dospělých dávali přednost tomu, aby jejich dítě zůstalo v relativní bezpečí Terezína a dětského domova. Deportace mimo ghetto pro ně znamenala nejistotu a strach. Vězni neměli jasný obraz o tom, do jakého místa přesně jedou a co je tam čeká. Tyto transporty odcházely v tzv. vlnách, v krátkých obdobích, kdy byly na seznamech tisíce jmen. Nejhorší takovou vlnou bylo září a prosinec 1943 a květen 1944. Po těchto deportacích do Birkenau chybělo na dětských domovech mnoho dětí a vychovatelů. Zkušení umělci a učitelé, kteří se mládeži věnovali, odjeli také. Dětské kolektivy byly oslabeny a většina vychovatelů, na které bylo dítě zvyklé a důvěřovalo jim, tu najednou nebyla.¹¹² Jen malý zlomek deportovaných dětí přežil vyhlazovací koncentrační tábory. Zahynulo v nich celkem 7 500 dětí a vrátilo se jich 245.¹¹³

Hana Posseltová Ledererová, která válku přežila, píše ve svých vzpomínkách, v nichž se vrací k rodinnému táboru v Osvětimi, toto: „S dětmi se ‚selekce‘ neprováděla, zavraždili je všechny. Beze zbytku. Děti byly zbytečný balast pro třetí říši, bojující za nový řád světa. Neupotřebitelný

¹¹⁰ BRENNER - WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 76.

¹¹¹ HOŘEC, Jaromír (ed). *Deníky dětí*, s. 42.

¹¹² Viz BRENNER - WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 185 – 196.

¹¹³ Viz Expozice Muzea ghetta v Terezíně věnovaná zavražděným dětem.

materiál. Co jiného s nimi, než je masově vyvraždit. Vyvraždit tisíc čtyři sta jedenáct dětí a šestnáct tisíc tři sta padesát dospělých není pro nacisty problém! To čtyři krematoria a plynové komory hravě zvládnou za několik dní!”¹¹⁴ Dále píše k likvidaci rodinného tábora: „Vím, že před naším příchodem do Osvětimi i odchodem z tohoto pekla byly už i v jiných vyhlazovacích táborech zavražděny tisíce, desetitisíce dětí, že vražda dětí v ‚rodinném‘ táboře byla vzhledem k obrovskému počtu zavražděných dětí za nacistické krutovlády pouze epizodou v tom Infernu. Jenže tam ty děti šly s matkami, které se rozhodovat nemohly a možná, že ani netušily, kam je vedou... V červenci 1944 však matky v Birkenau v lágru BIIb jasně věděly, že jdou s dítětem na smrt. A to je úděsný rozdíl.”¹¹⁵

¹¹⁴ POSSELTOVÁ LEDEREROVÁ. Hana. *Máma a já (Terezínský deník)*. Praha: GplusG, 1997, s. 95 – 96.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 97.

3 Společná aktivita dětí

Kulturní život v Terezíně byl bohatý a jeho aktéry nebyli pouze dospělí vězni, ale také děti. Vedle ilegálního vyučování byla kulturní činnost dalším pojítkem mezi životem v ghettu a budoucností a také přinášela zapomenutí na strasti, které děti prožívaly odloučením od rodičů nebo kvůli nedostatku jídla. Když stálo dítě na jevišti a zpívalo či tančilo, rázem pro ně přestalo existovat terezínské ghetto. Pocity, které zažívalo, stály mimo všechny útrapy spojené s válkou a následným vězněním.

Zapojit se mohly všechny děti, které měly zájem – všech věkových kategorií a národností. Organizování těchto aktivit v jednotlivých domovech měli na starosti zpravidla jejich vychovatelé a vedoucí domovů. Ti spolupracovali s vězni ghetta, kteří měli o rozvoj dětské kreativní činnosti zájem. Tato činnost tak byla hnací silou pro všechny, kdo se na ní podíleli, tedy vyjma dětí také silou pro rodiče, umělce, režiséry, architektky atd. Mezi společnou aktivitu dětí lze zařadit dramatická představení, loutkové divadlo, ale také pěvecké sbory, taneční kroužky a zejména vydávání časopisů, které bylo pro terezínské děti charakteristické.¹¹⁶

3.1 Vydávání časopisů

Terezínské děti braly psaní časopisů zodpovědně a vážně. Byl to pro ně jeden z mála úkolů, který je nutil nepolevovat ve víře, že doba jejich věznění brzy pomine a také to byl prostředek, jak vyjádřit své kreativní myšlenky a úvahy. Nejdéle vydávaným časopisem v Terezíně byl *VEDEM*. Po vzoru tohoto časopisu začaly děti na jiných *heimech* vydávat vlastní časopisy. Tak například časopis *Domov* byl vydáván od 22. prosince 1943 nejdříve v domově 236 v Hamburských kasárnách a od ledna roku 1944 jej chlapci vydávali na *heimu 2* v L 417. Poslední číslo vyšlo v květnu téhož roku a celkem tak vyšlo deset čísel a dvě zvláštní vydání. Hlavními redaktory *Domova* byli Martin Glas, který se věnoval hlavně ilustracím a Petr Seidmann. Autorům bylo kolem 12ti let. Zprvu jej psali ručně, poté jej na stroji přepisovala Seidmannova maminka, která pracovala v evidenčním oddělení. Jinak ale do tvorby časopisu dospělí nijak nezasahovali, pouze některé názvy jim poradil bývalý redaktor *Prager Tabllat*. Časopis obsahoval kartičky s historií Terezína. Rébusy a povídku na pokračování vymýšlel Petr Seidmann. Zánik časopisu, vydávaného každý druhý týden, se pojí s odchodem Martina

¹¹⁶ BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 127 – 138.

Glasmana z domova ke své rodině do kasáren.¹¹⁷

V L 417 vycházel další časopis a to v domově 10. Chlapci jej vydávali od února 1944 a dochovalo se devět čísel se třemi “veselými příhodami”. „Veselé příhody” byly humorné obrázky s textem. Tento časopis s jednoduchým názvem *Noviny* svým obsahem nevybočoval. Námětem mu byl život v ghettu, dobrodružná vyprávění a poučné články. Titulní strana vždy obsahovala nápis „*Noviny X*” spolu s pořadovým číslem časopisu. Těchto pár vydání bylo vždy psaných rukou.¹¹⁸

Také domov 7, ve kterém žili chlapci nazvající svoji skupinu *Nešarim*, vydával svůj specifický časopis s názvem *Rim Rim Rim*. Záběr této činnosti spadá do roku 1944. Redakční radu časopisu tvořilo jádro šesti chlapců. Časopis množil vězeň pracující v tiskárně v Magdeburských kasárnách, kde se tiskly denní rozkazy. Tiskl jej na německém stroji, a tak musely být do textu doplňovány háčky a čárky. Pro děti, jdoucí do transportu, byla vydávána zvláštní čísla.¹¹⁹ *Rim rim rim* byl sestaven hlavně ze vzdělávacích článků – „Vznik New Yorku”, „Dějiny Prahy”, „Jan Žižka” a dobrodružných románů na přírodovědné téma – „Plným plynem do světa techniky, „Země, neznámá planeta”. Hlavním redaktorem časopisu byl Petr Lion.¹²⁰ „V *Rim rim rim* nejsou kovbojky. Autory vzrušuje osud planety, její historie, zeměpis a fyzika. Na stránkách časopisu se uvažuje o vědeckém pokroku, objevech a vynálezech. Kdyby v něm nebyly vědecké stati a ‚romány’ prokládány povídkami a verši o transportech, umírajících starcích a *šlojsování*, mohli bychom ho považovat za běžný časopis typu „Technika pro mládež”, doplněný sportovní přílohou.”¹²¹

Jediným časopisem, který existoval mimo dětský domov byl *Hlas půdy*. Vydávaly jej matky se svými 10 – 13letými dětmi na půdě domu Q 306, kde bydlely. Úroveň i obsahem odpovídá ostatním časopisům. Zachovala se pouze 3 nedatovaná vydání a podle souvislostí lze určit, že první číslo vyšlo v lednu roku 1944.¹²²

Kamarád byl vydáván chlapci z domova Q 609 *heimu* A. Časopis vycházel od 29. 10. 1943 do 15. 9. 1944 a vzniklo tak 22 čísel. Na titulní stránce se pravidelně objevovalo nakreslené srdce. Hlavním redaktorem byl Ivan Polák, přezdíváný Zgebanina. Chlapci, staří od 11 do 14 let, si dávali několik přezdívek najednou. Sami sebe dělili na několik skupin: Plutokrati, demokrati, buržousti, *šlofeři*¹²³ a proletáři. Časopis měl své pravidelné rubriky jako například Dějiny

¹¹⁷ Viz Katalog IV./10a Ghetto Terezín, Kultura - časopisy, s. 9.

¹¹⁸ Časopis je psaný na obyčejném nelinkovaném papíru a je sešitý. Obsahuje barevné obrázky a někde je vlepená i čtvrtka s malbou. Viz Katalog IV./10a Ghetto Terezín, Kultura - časopisy, s. 8.

¹¹⁹ Viz Katalog IV./10a Ghetto Terezín, Kultura - časopisy, s. 2.

¹²⁰ Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí...*, s. 200 – 201.

¹²¹ Tamtéž, s. 261.

¹²² Viz CHLÁDKOVÁ, Ludmila. Děti a mládež v Terezíně, s. 99.

¹²³ Odvozeno z der Schläfer, něm. spáč.

domova, Hoši na *heimu*, Od rána do večera, Z mého deníku či Hádankářský koutek.¹²⁴ Měl formát A5 a až na tři poslední čísla byl psán ručně. Až na jediného chlapce, který do *Kamaráda* přispíval, byli všichni ostatní chlapci zavražděni v Osvětimi.¹²⁵

Velikým talentem a důvtipem se vyznačoval časopis *BONACO*, tvořený dívkami z pokoje 11 domova L 414. Tento domov, jak už jsem zmiňovala, byl sice pro německé děti, ale z nedostatku místa tu byly vyčleněny dva pokoje pro české dívky ze smíšených manželství. Truda Sekaninová byla spolu s Ulou Lažabskou velmi oblíbenou vychovatelkou. Tyto vychovatelky organizovaly kulturní činnost, vedly s dívkami výtvarný a literární kroužky.¹²⁶ Děvčata, většinou stará kolem patnácti let, měla ve zvyku dávat si umělecké přezdívký. Úvod prvního čísla vystihuje náladu a uvažování dívčího terezínského kolektivu: „Kladu základní kámen k stavbě ne velechrámu, ale k neméně slavnému dílu a sice mým úkolem je napsat úvodní článek k našemu časopisu. / Ačkoliv jsme v Terezíně neztrácíme svůj optimismus a máme chuť do života a do práce. Důkazem toho, že dokážeme, to co chceme a že chceme něco dokázat, má být náš časopis. Nejen, že se zde bude zrcadlit náš v dívčím domově veselý a kamarádský život se svými někdy chmurnými chvílemi ale náš obzor se šíří i za hranice ghetta, naše zájmy nejsou omezeny dřevěnými závorami. / Chceme samy sebe přesvědčit, že nás nikdo neudolá, že se vyrovnáme těm, které nepotkalo to štěstí stát se obyvateli ghetta. Kdoví, možná že se časopis neudrží že nás to za nějaký čas omrzí, že budeme mít důležitější starosti a že po několika číslech zanikne. Ale buďme i v tomto směru optimistky a doufejme, že i když to ze začátku nepůjde tak jednoduše, jak si to představujeme, že budeme muset překonávat hodně obtíží, hlavně rázu technického, že nás nic neodradí a že jednoho dne snad za dlouho snad brzy budeme listovat ve svých památkách a vytáhneme některé číslo a hrdě je ukážeme svým známým: ‚Tohle byla naše činnost v Terezíně.‘ A oko se zaleskne vzpomínkou o to růžovější a příjemnější, čím dříve to bude.‘” Napsala – Jarka –¹²⁷. Děvče, říkající si Taja, psalo do časopisu takto vyspělou poezii:

Ze slabikáře

*Temnými tóny třísní večer
svět*

*Říkám si: Ruka, samet, váza
květ*

¹²⁴ Viz MAKAROVA Elen. *Pevnost nad propastí...*, s. 183 – 186.

¹²⁵ Viz Seifertová, Nad'a (ed.). *Zpravodaj 2/2009, Vzdělávací a informační bulletin*. Terezín: vydal Památník Terezín, 2009, s. 1 – 2.

¹²⁶ Název *BONACO* vymyslela Truda. Zvala Noru Frieda, aby předčítal děvčatům ze své tvorby. Byla pro děvčata velkou oporou. Viz *Vzpomínky A. HYNDRÁKOVÉ*, březen 1992, bez inv.č., uloženo ve Vzdělávacím centru PT.

¹²⁷ *BONACO*, APT, A 1846, č. 1. Originál uložen v Židovském muzeu v Praze.

*Bílými plachtami jitro
stíny stírá*

*říkám si: Ruka, ocel,
zítřek, víra!*¹²⁸

Častým tématem byl také příjezd do Terezína a vzpomínky na domov. Dívka jménem Linda píše ve druhém čísle o vesnici v Podkarpatské Rusi, kde před deportací do ghetta žila. V této vesnici proti sobě stály dvě skupiny obyvatel – Rusíni a Židé: „Žila jsem u svého strýce, který byl zvlášť velký egoista. Jednou v noci se Rusíni vloupali do obchodu a vykradli mi veškeré uložené peníze, které měl v pokladně. Pak se pomalu vlekli do ložnice, kde odpočíval strýc s rodinou.” Následuje popis hrůzných událostí, kdy Rusíni strýce několikrát postřelí a ten naštěstí přežívá v mukačevské nemocnici. Rusíni však pálí domy Židů a Linda v závěru vzpomínek píše: „Nikdo si nedovede představit, co to znamená žít ve strachu a čekat každou noc, že může nad jeho hlavou hořet.”¹²⁹ Takové podmínky byly však spíše výjimkou. Většina děvčat žila spokojeně s rodiči na vesnicích a ve městech a často se ráda vracovala jak v časopise tak v deníčcích ke vzpomínkám na domov.

Soňa Waldsteinová, podepisující se jako Sojka, byla typickým příkladem dívky, která pomáhala s výchovou menších dětí. Byla žačkou Friedl Dicker Brandeisové: „Moje učitelka mi řekla, že bych jí mohla pomoci učit děti kreslit a zároveň malováním jako zábavnou formou vysvětlit jim některé věci, které dost dobře nechápou. Např. rozdíl mezi nějakou malou a velikou věcí. Nebo mnoho něčeho a málo a učit je, jak se vyjadřuje na rovné ploše, jako je kus papíru, hloubka nebo dálka, blízkost a světlo, jak se vyjádří povaha hrubého materiálu, či jakým způsobem se maluje něco hladkého, něco skleněného, něco tekoucího nebo tmoucího. Všechno to tady píší a zní to jako nezajímavé. Ale kdybyste tak trochu viděli, jak to provádím prakticky.”¹³⁰

Časopis *BONACO*, který vyšel dohromady v šesti číslech, byl psán mezi lednem a červnem 1944. Zachránil se díky vychovatelce Trudě a Židovské muzeum získalo pět dochovaných čísel teprve v roce 2000.¹³¹

Časopis *VEDEM* byl uschován v kovářské dílně otce jednoho z chlapců. Později jej tento chlapec, Zdeněk Taussig, z Terezína vyvezl. Předal časopis Jířimu Bradymu a ten jej před svou emigrací do Kanady dal dvěma mužům – Zdeňku Ohrensteinovi a Kurtu Kotoučovi. Všichni tito

¹²⁸ *BONACO*, č. 1.

¹²⁹ *BONACO*, č. 2.

¹³⁰ *BONACO*, č. 3.

¹³¹ Viz <http://www.jewishmuseum.cz/cz/cz014.htm>

muži byli jako mladí hoši významnými přispěvateli *VEDEM*.¹³² Byl vydáván mnohem delší dobu než ostatní časopisy. Od prosince 1942 do července 1944 nashromáždil 789 stran textu. Přispívaly do něj desítky chlapců, kteří domovem po dobu jeho trvání prošli a také samotní vychovatelé domova 1. Časopis vycházel nejprve strojopisně, od června 1943 ručně psanou formou. Pátek večer byl čas vydání, kdy se chlapci i s vychovateli sešli a z časopisu si četli. Časopis reflektoval jak události, které se děly v ghettu tak události a život na domově 1. Z jeho stran se můžeme dočíst vše. O krizi, která byla způsobena odchodem vychovatele Eisingera, o průběhu samovlády, o tom, kdo se choval slušně a kdo ne, o výsledcích písemných testů apod. Časopis se snažil udržet některé rubriky. Úvod psal zpravidla vedoucí domova Valtr Eisinger. Dále se zde objevoval fejeton, kulturní referát, povídka, úvaha, rubrika „Chvála i hana“ mířená na chování konkrétních chlapců, rubrika „Hoši, hlavy dohromady“, která obsahovala logické hádanky, rubrika „Víte, že...“, „Toulky Terezínem“, slohové práce na dané téma a nechyběla ani poezie. Vzhledem k vedení tohoto domova se chlapci zabývali také v celkem podstatné míře úvahami politickými a otázkou židovství. Nechyběly ani reportáže o fotbalových zápasech mezi domovy.¹³³ Zde je citace článku, který chlapci sepsali po odvolání Valtra Eisingera: „Škidu! Tímto dnem oficiálně počíná činnost naší samosprávy. Profesor Eisinger odchází z domova a odpovědnost přebíráme my, abychom nejen jemu, ale i ostatním, kteří o nás pochybují, dokázali, že si pořádek na tomto domově dovedeme udržet sami. Tím však nemyslíme jen čistě umetenou podlahu, ale i pořádek a činnost ve věcech kulturních. K tomuto všemu je však potřebí naprosté disciplíny a z toho důvodu vyžadujeme toto: 1.) Udržování pořádku ve svých věcech, který bude také co nejpřísněji kontrolován) 2.) Spolehlivé vyplňování rozkazů námi daných. Jsme přitom postaveni na roveň *madrichovi*¹³⁴ a za takového nás také považujte. Máme nad ním ale tu výhodu, že můžeme spíše než on porozumněti vašim tužbám a přáním. Předpokládáme, že jste nás zvolili, majíce v nás plnou důvěru a domníváme se proto, že máme právo tyto požadavky klást. Máme jediný cíl: rehabilitovat celý domov a profesora Eisingra, přičemž ovšem nemůžeme brát ohled na některé jednotlivce, a ukázat „okolnímu světu“ že nepotřebujeme vojenské diktatury k tomu, abychom pozvedli úroveň domova. Doufáme, že tato naše snaha o rehabilitaci je zároveň snahou nás všech a že se nenajde ani jediný Škidovec, který by jakýmkoliv způsobem tuto naši snahu rušil. Pakliže by se našel přece jen někdo, osvojujeme si právo v zájmu celého domova ho co nejpřísněji potrestat. Uvědomte si, že se na nás dívají kritické oči „okolního světa“. Nikdo nevěří ve zdar této nové samosprávy. My ale přesto stojíme pevně na svých nových základech a provoláváme znovu staronové heslo:

¹³² Viz KŘÍŽKOVÁ, Marie Rút; KOTOUČ, Kurt Jiří; ORNEST, Zdeněk. *Je mojí vlastní hradba ghatt?*. Praha: Aventinum, 1995, s. 195.

¹³³ Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí...*, s. 103 – 116.

¹³⁴ *Madrich* je hebrejské označení pro vychovatele. Kořen slova znamená „cesta“. Volně je tak označován vedoucí domova.

Vždy první domov první býval -
vždy první domov první bude!”¹³⁵

Článek je podepsaný Samosprávou a určený ostatním chlapcům domova. Samosprávu drželi v rukou nejaktivnější hoši. Šéfredaktorem časopisu byl Petr Ginz.¹³⁶ Sbíral od ostatních hochů články a sestavoval je do časopisu. Zároveň opravoval gramatické chyby. Sám byl aktivním autorem, který se vyžíval především v povídkách. V povídce „Bláznivý August” vystupuje v roli námořníka, který jako jediný bere na vědomí Augusta, plavícího se s ostatními na lodi. Povídka obsahuje filosofickou metaforu o plameni a mušce – o životě a člověku. Na konci příběhu August zapaluje sud se střelným prachem a Petr umírá v záři “Velkého splnutí”. Povídka „Zloděj orchidejí” obsahuje pro změnu morální metaforu o zahradníkovi, jenž se stará o jeden záhon orchidejí a ostatní nechá zplanět. Malého zloděje pak přirovnává k těmto zakrslým orchidejím a poučením příběhu je, že zahradník by se měl starat o všechny orchideje stejnou měrou, tak jako člověk o všechny děti. Petr byl v Terezíně bez rodičů, později zde měl sestru. V září 1944 byl transportován do Osvětimi, kde byl zavražděn. Dalším výrazným autorem byl čtrnáctiletý Hanuš Hachenburg, který byl v Terezíně s matkou. Hanuš napsal do jedenáctého čísla tuto báseň:

Terezín

*Ta troška špíny v špinavých zdech
a kolem ta trocha drátu
a 30. 000, kteří spí.
Kteří se jednou probudí
a kteří jednou uvidí
rozlitu svoji vlastní krev.*

*Byl jsem kdys dítětem – před dvěma lety
To mládí toužilo pro jiné světy.
Nejsem již dítětem – viděl jsem nach,
teď jsem již dospělým, poznal jsem strach,
krvavé slovo a zabítý den.*

¹³⁵ VEDEM, APT, A 1317, č. 50. Originál uložen v APT.

¹³⁶ V časopise se podepisoval se jako – nz. Viz VEDEM, č. 2.

To již je jiné než bubáci jen!

*Avšak já věřím, že dneska jen spím,
že se svým dětstvím se navrátím
s tím dětstvím tam jak s planou růží,
jak se zvonem, který ze sna ruší.*

*jak s matkou, která vadné dítě
miluje nejvíc ženstvím zpitě
jak hrozné mládí, které pase
po nepříteli, po provaze.*

*jak hrozné mládí, jež v svůj klín
si řekne: ten dobrým, ten zas zlým.
Tam v dáli, kdes spí dětství sladce,
v cestičkách tam ve Stromovce,
tam nad tím domem, kdes se sklání
kde zbyla pro mne pohrdání,
tam kdesi v zahradách a v květu
kde z matky jsem se zrodil k světu
- abych plakal.*

*V plamen svíčky na pelesti spím
a jednou snad již pochopím,
že byl jsem hrozně malý tvor
zrovna tak malý, -*

jak ten chór -

těch 30. 000.¹³⁷

V prosinci 1943 byl s matkou deportován do rodinného tábora v Osvětimi, kde oba zahynuli. Dalšími aktivními členy časopisu *VEDEM* byli tito chlapi: Walther Roth, Jiří Bruml¹³⁸, Leoš Marody, Zdeněk Ohrenstein¹³⁹, Jiří Kurt Kotouč¹⁴⁰, Beno Kauffmann, Honza Kominík, Ota

¹³⁷ *VEDEM*, č. 11, Hanuš publikoval pod přezdívkou – Ha. Viz *VEDEM*, č. 14.

¹³⁸ Publikoval pod pseudonymem Abcess. Viz *VEDEM*, č. 6.

¹³⁹ Znamý jako Orče. Viz *VEDEM*, č. 34.

¹⁴⁰ Pseudonym Svatý. Viz *VEDEM*, č. 1.

Lebenhart a mnoho dalších.¹⁴¹ Většina těchto chlapců byla zavražděna v Osvětimi. Přeživší Zdeněk Ohrenstein vyprávěl po válce toto: „Naposledy jsem Eisingera viděl v Osvětimi. Sotva jsem ho poznal – žlutý pergamenový obličej, zapadlé oči. ‚Tak co tomu teď řekneš, profesore,‘ zeptal jsem se ho. Profesor mě přejel rukou po čele, ale ruka mu sklouzla a spadla na kolena. ‚Jdi pryč, Zdenku, radši už jdi, tohle je konec.‘”¹⁴²

3.2 Účast na dramatických představeních představeních

Velmi aktivním autorem dětských her byl zmiňovaný Norbert Frýd.¹⁴³ Tvořil pro děti říkadla a tematické poemy. Z jeho prací lze jmenovat poetická pásma *Květovaný kůň*, *Vlna*¹⁴⁴ či hru *O míči, který šel jen do nepřátelské branky* v režii Lilly Grossové. Plakátek této hry zároveň dodává: „hraje, zpívá a tančí L 410/16”¹⁴⁵ Tato aktivní režisérka měla na starosti další Frýdovu hru *Za vteřinu kolem světa*¹⁴⁶. Desetiletá Zuzka, která dostala slohové cvičení na téma „Jak jsme hrály divadlo” napsala toto: „Jednoho dne při apelu nám Lili řekla radostnou zprávu, že budeme hrát divadlo. Večer při *erev šabat* přišel jeden pán, sedl si ke stolku a začal nám číst knihu, kterou sám složil. Jmenovala se *‘Za vteřinu kolem světa’*. Tuze se nám líbila, proto nám Lilinka řekla, že to budeme hrát. Měly jsme velkou radost, druhého dne jsme se začaly pilně učit. Každá z nás dostala přidělené role, které jsme se musely za týden naučit. Když jsme to uměly, začaly jsme to zkoušet před plátnem. Potom jsme měly generální zkoušku, která se nám báječně povedla. V pátek večer hrály jsme divadlo pro hamburské domovy.”¹⁴⁷ Dalšími známými hrami bylo divadelní představení *Jirkův velký vynález*¹⁴⁸ či *Vasja*.¹⁴⁹ Tematicky zajímavým počinem byla hra lékaře Karla Drimla *Bacilínek*¹⁵⁰, která již ve svém názvu naznačuje, že využívá Komenského “školu hrou”. Velmi oblíbeným představením se stali *Broučci*. Není známo, kolik přesně měla tato hra repríz, ale bylo jich mnoho. Kostýmy k této hře si vyráběly samy děti za pomoci svých maminek. Na přípravě představení se podíleli samí renomovaní umělci a tak si můžeme zpětně

¹⁴¹ Valtr Eisinger se podepisoval jako – nger, Prcek či Profesor. Viz *VEDEM*, č. 1. Josef Stiassny publikoval jako Pepek. Viz *VEDEM*, č. 14.

¹⁴² MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí...*, s. 170.

¹⁴³ Původním jménem Nora Fried. Jméno si po válce počestil.

¹⁴⁴ Viz *Tereziánské listy*, s. 63.

¹⁴⁵ Plakátek ke hře Nory Frieda (Norberta Frýda) “O míči, který šel do nepřátelské branky”, Památník Terezín, Sbírkové oddělení, Heřmanova sbírka, inv.č. 4297. Originál uložen v PT.

¹⁴⁶ Památník Terezín, Sbírkové oddělení, Heřmanova sbírka, inv. č. 3886.

¹⁴⁷ Citace z deníku R. Engländerové, FRANKOVÁ, Anita, Tereziánská výchova, In *Tereziánské studie a dokumenty* 1998, Praha, Nadace Tereziánská Iniciativa, 1998, s. 116.

¹⁴⁸ Památník Terezín, Sbírkové oddělení, Heřmanova sbírka, inv.č. 3888.

¹⁴⁹ Tamtéž, inv.č. 3813.

¹⁵⁰ Tamtéž, inv.č. 3833.

představit jeho kvalitu. „Ve sklepě budovy L 410 začala na jaře 1943 Kamila Rosenbaumová s mladšími dětmi nacvičovat taneční poem podle dětské knihy evangelického faráře Jana Karafiáta *Broučci*. S podporou nadšených umělců se z něho brzy stal ambiciózní divadelní projekt. Vlasta Schönová, mladá herečka a studentka režie z Prahy, se pustila do scénické úpravy příběhu, výtvarnice Friedl Dicker Brandeisová s dětmi navrhla pestré fantazijní kostýmy, Adolf Aussenberg a František Pick vytvořili scénu a pražský kabaretiér Karel Švenk zaranžoval z lidových písní hudební doprovod.”¹⁵¹

Aktivním iniciátorem dětské zábavy ve formě představení byl vychovatel Walter Freud, který i před válkou působil v brněnském sirotčinci.¹⁵² Byl tvůrcem her s tematikou židovských tradic a sionistou, který pomáhal připravovat děti na návrat do Palestiny. Vytvořil jakýsi triptych vztahující se k židovským svátkům. Hra *Menorah*¹⁵³, vztahující se ke svátku *chanuka*, byla hrána česky. *Purimstück*¹⁵⁴ byla hra v němčině a podílely se na ní starší děti z Q 710 a L 410. Poslední hrou byla *Simchath Thora*¹⁵⁵ vyprávěna v jidiš za účasti hebrejské školky L 318 a jako vždy L 410 pod vedením vychovatelky Telly Pollakové. Také pro německé děti byla napsána hra. *Ein Mädchen reist ins gelobte Land*¹⁵⁶ je klasickou hrou o děvčátku, připravující se na vystěhování do Palestiny. Ve hře účinkovaly děti z L 414. S chlapci z Drážďanských kasáren nacvičil Walter Freud hru *Jeremiáš*, inspirovanou starozákonním prorokem. Zpracoval ale také námět německé pohádky *Krysař hamelský*¹⁵⁷, jejíž režii vzal do rukou sionisticky laděný vychovatel Franta Maier z *heimu 7* domova L 417. V této hře účinkují jak jeho svěřenci z domova L 417, na jehož půdě se divadelní inscenace odehrávala, tak dívky z domova L 410.

Freud byl také vášnivým loutkařem a loutkové divadlo mělo v Terezíně své místo. Obzvláště v domově Q 609, který byl již zmíněn v souvislosti s časopisem *Kamarád*. Chlapci *heimu B* tohoto domova byli vychovateli podněcováni k vlastní tvorbě loutek, ale i ve vytváření vlastních her. A. Landsman, kterému bylo teprve 14 let napsal hru *Zakletý zámek*.¹⁵⁸ „Nejprve se sehnalo z dílen ghetta potřebné nářadí i dřevo, a pak se s velkým elánem začalo tvořit. Důležité bylo, aby se povedlo spojování článků končetin u loutek. Díky nadanému a řemeslně zručnému chlapci J. Baderovi se to dařilo dokonale. Modelování hlaviček z hlíny a následující omalování olejovými barvami se ujal 14 letý nadšenec Jenda Klein. S kostýmy pomohla H. Reinerová. Z rukou chlapců *heimu B* a jejich vychovatelů tak postupně vzešly asi 25cm vysoké postavy Kašpárka,

¹⁵¹ BRENNER - WONSCHICKOVÁ, Hannelore, *Děvčata z pokoje 28*, s. 64.

¹⁵² Viz MAKAROVA, Elen. *Pevnost nad propastí...*, s. 478.

¹⁵³ Památník Terezín, Sbírkové oddělení, Heřmanova sbírka, inv. č. 4050.

¹⁵⁴ Tamtéž, inv. č. 4041.

¹⁵⁵ Tamtéž, inv. č. 3912.

¹⁵⁶ *Ein Mädchen reist ins gelobte Land*, něm. Divka jede do zaslíbené země, Památník Terezín, Sbírkové oddělení, kopie Heřmanovy sbírky, inv. č. 4014.

¹⁵⁷ Tamtéž, inv. č. 4310.

¹⁵⁸ Tamtéž, inv. č. 3895.

princezny, Honzy, generála, rytíře, krále, sedláka, čerta a dalších loutek. Pro jevištní proměny se vytvořily kulisy jako hradní síň, les a česká náves.¹⁵⁹ Loutkové divadlo, které zde vzniklo a jeho následná činnost přitahovala diváky ze všech dětských domovů.

Nejčastěji hraným a nejoblíbenějším dětským představením byla opera *Brundibár*. Ta měla v terezínské kultuře jedno z prvních míst. Znaly ji nejen děti, ale i dospělí. Nejen Češi, ale i Němci a ostatní národnosti, které se v ghettu sešly. Ústřední melodie *Brundibára* znal téměř každý vězeň. Odehrálo se padesát pět představení a v sále bylo vždy plno.¹⁶⁰ Zrod této dětské opery se udál v pražském sirotčinci, kde se opera zkoušela. Zde se sešlo několik postav kulturního života a rozhodlo se, že operu, kterou napsal Hans Krása s libretem Adolfa Hoffmeistera, nastuduje Rafael Schächter s dětmi ze sirotčince. Nastudování tohoto představení přerušily transporty do Terezína a tak se premiéra této opery odehrála až v září 1943 v Magdeburských kasárnách.¹⁶¹ Příběh vypráví o dvou dětech, Anince a Pepíčkově, které potřebují peníze pro nemocnou maminku. Zpívají píseň, aby jim lidé dali nějaké peníze, ale flašinetář Brundibár je vyhání. Dětem přijdou na pomoc zvířata a další děti z blízké školy a společně si vydělají dost peněz, které jim *Brundibár* nakonec ukradne. Zloděj je pronásledován, chycen a poražen. Závěrečná slova písně zněla: „zaviřte na buben, my jsme to vyhráli..., že jsme se nedali..., že jsme se nebáli...“¹⁶² Zpívat a hrát v tomto prestižním představení bylo pro děti velkým snem. Mnoho se jich v *Brundibárovech* vystříдалo a to i kvůli transportům na Východ, do kterých byli dětští herci zařazováni. Rudolf Franěk, který pomáhal operu nacvičovat, napsal ve svých pamětech o rozpoznávacím znamení, které dokázalo poznat člověka, vězněného v Terezíně: „Znám dokonce takovou hru. Prohlásím: o co, že se tamta paní, co jde s tou malou holčičkou, ohlédne? Nebo tamten pán. Zapískám motiv z *Brundibára* a úspěch je zaručen. To nemohlo platit nikomu jinému. *Brundibára* znal v Terezíně každý. Všechny děti zpívaly jeho melodie, na představení se chodilo několikrát. Pouštěli jsme do sálu i zadem. Kdo jen mohl, prošmelil někoho navíc. Sál pak byl pokaždé přeplněn, že se sotva dýchalo.“¹⁶³

3.3 Individuální činnost dětí - deníky

Existoval – li způsob jak se vzdálit z nepříjemné přítomnosti, pak to bylo vedle kreslení,

¹⁵⁹ SEIFERTOVÁ, Nad'a (ed.). *Zpravodaj 4/2008, Vzdělávací a informační bulletin*. Terezín: vydal Památník Terezín, 2008, s. 3.

¹⁶⁰ Viz FRANĚK, Rudolf. *Terezínská škola*. Praha: Svaz protifašistických bojovníků, 1965, s. 24 – 28.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 22.

¹⁶² Tamtéž, s. 26 – 27.

¹⁶³ Tamtéž, s. 24

učení a kulturních představení také psaní deníčků. Mnoho dětí si chtělo zapisovat, co kolem sebe vidí a jak se cítí. Zápisky do deníků jim mohly přinášet úlevu, odreagování a mimo jiné v nich děti uchovávaly své vzpomínky. Některé deníky začínají ještě před příjezdem do Terezína, jiné až zde. Mnoho se jich jistě nedochovalo a možná, že několik jich zůstává skrytých v osobním vlastnictví. Deníky, které jsou k dispozici odhalují nejen realie terezínského ghetta, ale i smýšlení dítěte o této době, jeho úsudky a úvahy, jeho vývoj, kterým v Terezíně musel nutně projít. Lze vidět určitý posun, který je způsoben nejen věkovou vyzrálostí, ale také podmínkami a nároky, které byly na děti kladeny. Samy děti si tento posun uvědomují: „Musím zase ležet a jsem otrávená jak šváb. Z dlouhé chvíle jsem si četla starý deník. Teprve dnes jsem poznala jak jsem se po tatínkově smrti změnila. Cítím se dospělejší. Můj názor je ustálenější, přestože jsem přesvědčená, že to ještě není můj názor, že se ještě několikrát změní.“¹⁶⁴

Některé deníky postupně odhalují, jak se z dítěte stává člověk komunity, jak mnohem více lpí na přátelských vazbách a jejich harmonickém soužití. Zápisky odhalují přijetí smrti, která v ghettu zevšedněla. Děti jsou svědky úmrtí svých přátel, se kterými leckdy sdílí doslova jedno lože. Nejintenzivnější zápisky lze najít v myšlenkách na svobodu nebo v malých projevech připomínajících volnost, jako je například krásné počasí či kulturní zážitek a v období během transportů, kdy dětem i dospělým mizí jejich přátelé a příbuzní.

3.3.a Minulost – vzpomínky na domov

Každý deníček, každý časopis či každá hodina kreslení se v nesvobodném prostředí nevyhnula vzpomínkám na domov. Zejména menší děti trpěly odloučením od domova a dodnes je zachováno mnoho jejich kreseb, na kterých je zobrazen dům, cesta, škola či rodiče. Starší děti se s tímto faktem vyrovnávaly s jistou dávkou smíření, i když jejich touha vrátit se do svých domovů byla jistě stejně veliká.

Jedním z nejvíce vzpomínkových dnů jsou Vánoce. Ty v Terezíně musely být obzvláště smutné. Bez patřičného slavení a bez celé rodiny vyvolávaly vzpomínky na ty, které vězni zanechali za hradbami ghetta. Čtrnáctiletá Ruth Brösslerová přišla do Terezína s matkou, otcem a bratrem Jindříškem. Pocházela z Brna, kde nechala svoji nejlepší kamarádku: „Pátek. Je tu štědrý večer. Jak mě Olga asi vzpomíná. Je tomu už tři roky, co jsem byla na noc u Olgy. Panuje tu velmi špatná nálada. Když si tak vzpomenu, doma jak všichni chodí s balíčkama. Děti jsou

¹⁶⁴ Deník Ruth Brösslerové z Brna, 1942 – 1945. Zápis z úterý 20. června 1944, kopie uložena ve Vzdělávacím centru PT. Originál v soukromém vlastnictví rodiny.

venku. Teď nesmí domů. Snad se zase vrátí ty krásné doby. Olga teď asi stojí u stromečku, otvírá dárky, má radost, vzpomíná. Vzpomíná?”¹⁶⁵

Další dívka, Helga Weisssová, přijela do Terezína také s rodiči. Nedatovaný zápisek, napsaný zřejmě ke konci roku 1942 je ilustrativním příkladem toho, co se dětem stávalo celkem běžně – sny o domově a ranní probuzení do skutečnosti. „Dnes jsem měla krásný sen. Zdálo se mi, že jsem doma, viděla jsem úplně jasně náš byt a ulici. Teď jsem zklamaná a mám špatnou náladu, protože jsem se místo na své posteli probudila na kavalci, avšak možná, že to bylo nějaké znamení brzkého konce. Pak by ale měla být po celém Německu věčná *lichtsperre*.”¹⁶⁶

Helga Pollaková přijela do Terezína ve dvanácti letech s otcem. Otto Pollak vedl ve Vídni koncertní kavárnu *Palmhof* a byl úspěšným podnikatelem do doby, než byl jeho prosperující podnik zarizován. Svoji dceru Helgu, z obavy před nacistickým terorem, poslal roku 1938 na Moravu k příbuzným. Helžině matce se podařilo v té době emigrovat do Anglie a Helga se dostala do Terezína. Velice zde bez matky trpěla a terezínské věznění přežívala jen za veliké podpory svého otce.¹⁶⁷ Citovaný zápis z 9. června 1943 ukazuje, že Helga se často vracela do minulosti, ve které měla nevyplněné místo týkající se její matky: „Již několik dní mě trýzní myšlenka, starala-li se o mě maminka a proč se s tatínkem rozvedli. Dnes však jsem si večer dodala odvahy a zeptala se na to tatínka. Tatínek mi řekl, že důvod, proč se rozvedl, mi nyní ještě neřekne, ale řekl mi, že po zlém se nerozvedl, to že musím sama vidět. Neb po rozvedení mamince zařídil rozkošný byt, koupil mamince výbavu do Anglie a dopisuje si s ní. Také mi řekl, že maminka se o mě starala (ale tak jak tatínek ne, tak se totiž málokdo stará), ale ten, kdo není zasvěcen, proč maminka jela do Anglie, myslí, že mě nechala na ocet. Ví, že maminka chtěla, abych jela do Kyjova k tetě, tatínek uznal, že to bude lepší (tenkrát nebyl Hitler ještě v protektorátě). Maminka měla jet první do Anglie a postavit se na pevnou nohu (jelikož je mladá). My měli jet za ní, a v té době vypukla válka.”¹⁶⁸

3.3.b Přítomnost – vnímání ghetta

Drtivá většina deníkových zápisů reflektuje aktuální události, které jsou dvojího rázu. Negativní, které popisují nemoci, smrt přátel, obavy z transportů, stesk po kamarádech a vychovatelích deportovaných na Východ. Pozitivní zápisky se často věnují letným pocitům

¹⁶⁵ Deník Ruth Brösslerové z Brna, 1942 – 1945. Zápis z pátku 24. prosince 1943.

¹⁶⁶ HOŘEC, Jaromír (ed.). *Deníky dětí*, s. 34. *Lichtsperre*, něm. zákaz svícení. Jeden z běžných trestů vydávaných komandanturou SS.

¹⁶⁷ Viz BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokojů 28*, s. 23 – 30.

¹⁶⁸ Tamtéž, s.92.

svobody, životě na *heimu*, zajímavé výuce, navazování nových přátelských vztahů či společnému času s rodiči a ostatními příbuznými. Někdy končí záznam stručným popisem, jindy je k němu přidána úvaha. Je zajímavé vidět, jak se tyto úvahy s pobytem v Terezíně posunovaly a transformovaly. Často tyto úvahy směřují ke kolektivismu a k uvědomění, že z útrap terezínského věznění je třeba odnést si ponaučení.

Ruth Brösslerová si psala deník poctivě každý den. Její zápisky řídnu až v době strachu z transportů v roce 1944 a v roce 1945. Následující citace je napsána po příjezdu do Terezína, kam se dostala z Brna: „Zima a hlad mě probudil. Podívala jsem se s okna a poznala jsem, že jsme již v Čechách. Na místo jsme dojeli o půl desáté večer. Byli jsme v Terezíně. Z nádraží jsme měli 35 minut cesty do kasáren. U vchodu oddělili děti od rodičů. Dostali jsme šálek mléka a asi za půl hodiny jsem přišla k rodičům. Bydleli jsme v čísle 42, na slámě ještě s 20 lidmi. Hlavní věc byla, že jsme měli teplo.”¹⁶⁹ Ruth bydlela s matkou v Drážďanských kasárnách, kde se těžko srovnávala s nedostatkem místa a mnoha cizími lidmi. Na jejím zápise lze vidět, jak potřebné bylo zřízení dětských domovů, kde by děti žily v klidných podmínkách. „Ve dne se tak nic zvláštního neudálo. Zase jsme se [nečitelné]. Ale večer bylo zato veselo. Jedna paní asi kolem padesátky, zpívala. Mně se její hlas vůbec nelíbil. Byla při zpívání tak komická, že jsem se musela hrozně smát. Ta paní nás děti nakazila a my jsme zpívali ostošest. Potom jsem se umyla a byla jsem hned jiný člověk.”¹⁷⁰ Koncem března 1942 se i tato dívka přestěhovala do *heimu* pro starší dívky v L 410. „Nyní si to tu pěkně vyzdobíme. Každá máme nad postelí štítek s jménem a nakresleným nějakým odznakem. Dále nějaká hesla a obrázky.”¹⁷¹ Další deníkový záznam píše již jiná Ruth, než jaká přišla do Terezína. Tato Ruth se proměnila v dívku samostatnou a sžitou s terezínským způsobem života, který, jak zjistila, může přinést i něco přesahujícího a krásného. „Tak děvčátka seřadte se do trojic a jde se. Lidičky představte si v Terezíně a jdeme na prodanou nevěstu. Není to sice divadlo, jen zpěv, ale mohla jsem si to úplně živě. Konečně sedíme a už to začíná. „Proč bychom se netěšili?”…… Zapomněla jsem na chvíli, že jsem v Terezíně. Můj dojem byl tak hluboký, že bych nemohla mnoha mluvit, ale kdo by se mi podíval do očí určitě by to poznal. Magda měla také poprvé obvaz dole a měla spuštěné vlasy. Byla krásná. Takovou prodanou nevěstu jistě nikdy již nevidím.”¹⁷²

Ruth byla, stejně jako ostatní děti, velice závislá na rodičích, které viděla pouze po jejich pracovní době. Vždy se těšila na návštěvy svého tatínka a ráda s ním trávila čas. Mnoho nemocí, nedostatek lékařského materiálu a vhodné stravy způsobil smrt mnoha lidí denně. Jedním z nich byl i Rhutčin otec. „Smím jít poprvé ven a maminka se vrátí. Odpoledne to příšerné odpoledne!

¹⁶⁹ Deník Ruth Brösslerové z Brna, 1942 – 1945. Zápis ze středy 28. ledna 1942.

¹⁷⁰ Deník Ruth Brösslerové z Brna, 1942 – 1945. Zápis z úterý 3. února 1942.

¹⁷¹ Tamtéž. Zápis z pondělí 10. dubna 1942.

¹⁷² Tamtéž. Zápis ze čtvrtka 26. listopadu 1942.

Tatíčkoví se ulehčilo, tatíčkoví je nejlepší z nás všech, tatíček umřel. Tatínek chtěl žít!!! Tatínek chtěl zapomenout na Terezín chtěl žít v jiné době. Proč byl Osud tak krutý? Proč mu to nebylo dopřáno? Můj milý Tobě je dobře, nám je zle, nás to bolí! Tatínkovi vyhovím. Budu kráčet životem jako On. Chci mít stejné názory. Chci být uvědomělou židovkou – jako byl On. Chci být zionistkou jako byl On. Život ukrutný a zlý jde dál.”¹⁷³

„Hned ráno jsem šla s maminkou na bohoslužbu. Jak to bylo ubohé. Na holé půdě, proti krásně vymalovanému a osvětlenému chrámu. Bylo to velmi smutné. Minulý rok jsem se ještě modlila s tatíčkem. Dnes poprvé na *maskir*. Jak byly 2 minuty ticha, vzpomínky na drahé zesnulé bylo tolik pláče, že to drásalo srdce. Byly tu hořké slzy prolité matkami za své syny ztracené v koncentráku, slzy prolité ženami za své chotě, slzy dětí za své rodiče. Nemohla jsem se také udržet. Musela jsem se obrátit před maminkou nechci před ní plakat a zbytečně ji ještě drásat. Drahý tatíček! Co asi dělá babička a dědeček? Jsou zdraví? Uvidíme se? Jsme tak blízci a přece tak daleko od sebe. Jak by to bylo krásné kdybychom byly všechny pohromadě. Třeba i zde v nevolnosti. Je to nevyplnitelné přání.”¹⁷⁴

Téma života v *heimu* je v celkovém počtu zápisů na prvním místě. Tyto zápisy spojuje vědomí zodpovědnosti vůči svému domovu a udržování jeho hodnot. Helga Weissová si napsala: „Soutěž o nejčistší, nejlépe vyzdobený a nejhezčí *heim*. Vyhrály jsme a myslím, že si tu první cenu právem zasloužíme. Sedmadvacítka je opravdu vzor a nejen vzhledem, ale i chováním.”¹⁷⁵ V dalším zápisu stojí: „Z našeho *heimu* bych nechtěla odejít za nic na světě. Máme v našem *heimu* spoustu věcí, o kterých nemůžu psát, protože bych mohla *heim* zradit. Máme spoustu oslav s malými žranicemi. Všem se u nás moc líbí. *Heim* na mě udělal nejsilnější dojem. *Heim* je můj život. Nevím, co budu dělat, až budu doma žít v jednom bytě sama s maminkou. Br... Půjdu do nějakého domova, i když budu doma. A budu vzpomínat na *heim* osmadvacítka a na děvčata, co tam bydlela.”¹⁷⁶

„Již je to dva dny, co jsme měli večer zuřivou debatu. Náš *heim* totiž klesá stále víc a víc a už to je nesnesitelné. Po nějaké kolegiální a sociální není ani památky. Neřku-li vřelé přátelství. A není divu. Jsme dospělejší. Každý má ještě jiný zájem mimo *heim*. Ať už je to freizeit, kamarádka anebo i dobré přátelství s hochem. Skoro většina tím *heim* dosti zanedbává, což je pochopitelné. Jen já a velmi málo jiných děvčat nemá mimo rodinu nic jiného. Přilnula jsem k tomu pokoji i k některým děvčatům velmi.”¹⁷⁷

„... našla jsem mnoho lidí se stejnými zájmy a názory, se kterými jsem si mohla pohovořit, kterým jsem stačila já a kteří stačili mně. Celkem mohu říci: Samostatnější život v domově dal i

¹⁷³ Tamtéž. Zápis z pondělí 22. března 1943.

¹⁷⁴ Tamtéž. Zápis ze soboty 9. října 1943.

¹⁷⁵ HOŘEC, Jaromír (ed.). *Deníky děi*, s. 45.

¹⁷⁶ BRENNER WONSCHICKOVÁ. *Děvčata z pokoje 28*, s. 80. Slohová práce Lenky Lindtové z října 1943.

¹⁷⁷ Deník Ruth Brösslerové z Brna, 1942 – 1945. Zápis z úterý 11. ledna 1944.

mně větší samostatnost, získala jsem okruh dobrých přátel a naučila jsem se samostatnosti.”¹⁷⁸

Poslední deníkový záznam této podkapitoly je zapsán krátce po otevření ghetta v červnu 1942. Záznam u sebe přechovávala vychovatelka Irma Lauscherová. „Připadám si jako pták puštěný z klece, když jdu po dlouhé době sama po ulici. Mám velkou radost, chvílemi běžím, obdivuji se všem maličkostem, vychutnávám první volnou chvíli... Spousta lidí je na ulici a poprvé využíváme tu trochu svobody. Lidem, tak dlouho uvězněným v kasárnách, se již nechce věřit, že by to mohl být stálý stav. Je to smutné, že se každý z nás raduje procházkou po ulici. Jen trochu svobody nám dali a za tu jsme jim tak strašně vděční. Co bude, až budeme úplně volní a rovnoprávní?”¹⁷⁹

3.3.c Budoucnost – začlenění se do společnosti

Vychovatelé i rodiče nikdy nepochybovali, že jejich děti druhou světovou válku přežijí a začnou si budovat nový život a novou generaci. I proto byla mládež v Terezíně podporována ve svém vývoji, aby nezaostala za okolním světem, do kterého se jednou vrátí. Přání do budoucnosti byla od malých, která se týkala návratu do domova, po větší, jako byla vysněná zaměstnání. Nikdo nepochyboval, že děti přežijí. A přesto realita, jak dnes už víme, byla jiná. Z koncentračních táborů se vrátil příliš malý počet a tisíce snů o šťastném životě se nikdy nenaplnily.

Také Ruth Brösslerová si zapisovala své představy ohledně budoucnosti: „Dnes jsme tak přemýšlely, jak si to doma zařídíme. Velmi ráda o tom mluvím a přemýšlím. Chtěla bych mít sama dívčí pokoj. Světlezelený, s tmavočervenými polštáři na gauči. Klavír a knihovna tam nesmí samozřejmě chybět. Zároveň s gauči bych chtěla mít takovou poličku s různými památkami a tretičkami. Což o to! Památek budu mít z Terezína dost. Mám velmi ráda takové malé věci. Již se těším jak budu moci jít ke knihovně a vzít si co budu chtít na čtení. Potom skříň a prádelník s plno krásným šatstvem a prádlem. Budu hodně cestovat, chodit do divadla, kina, na přednášky a všude s Olgou. Potom jít domů na gauč ke knize s mísou jablek, bonbonů atd. Na učení a školu ovšem přitom nezapomínám. / Teď jsem se tak zabrala do těch krásných myšlenek, ale to vše jsou jen plány. Škoda.”¹⁸⁰

Podobný záznam z pondělí 12.dubna 1943 lze nalézt i v deníku Helgy Pollakové, která byla

¹⁷⁸ LAUSCHEROVÁ, Irma. Ze zápisků a pamětí terezínského čísla. In *Terezínské listy 14/85*. Praha: nakladatelství Oswald, 1985, s. 46.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 45. Dívka má iniciály S.T, Irma Lauscherová na závěr svého zápisu dodává – Mladá pisatelka se toho okamžiku nedožila.

¹⁸⁰ Deník Ruth Brösslerové z Brna, 1942 – 1945. Zápis ze čtvrtka 30. prosince 1943.

fascinována lékařským povoláním: „Budu-li lékařkou, chtěla bych mít byt a ordinaci v nějakým rušným městě a nějakou malou vilu u lesa, v které bych měla laboratoř, kde bych strávila skoro každou volnou chvíli ve výzkumech a odpočívala v lesním chládku. Již je o tom dost!!! Mám já ale bujnou fantazii. Myslím do budoucna a ještě k tomu tak naivně. Do budoucna mohu teprve myslit, až bude po válce a až nebudu v tom prokletém Terezíně. Doufám, však, že maminka bude mít našetřené peníze, abych mohla studovat a aby moje dávná touha byla uskutečněna. Já se z toho lékařství ještě zblázním, věčně o tom přemýšlím. Vyhledávám si věčně knihy, v kterých se něco pojednává o lékařích. Ale dnes přestanu už blbnout. Nebo půjdu do cvokárny ve Vrchlabech.“¹⁸¹

Budoucnost ve vězněných dětech vyvolávala také obavy. Zejména Ruth se na několika místech deníku zaobírá otázkou, jak ji společnost přijme a zda bude moci jednat svobodně, aniž by za to byla opět utlačována. Otázka „kdy ten den přijde?“ se vyskytuje ve všech denících i dětských časopisech. „Ohnivě rudé slunce zapadá, je ho stále míň a míň, jen nám dává odraz na celou oblohu. Pohádková krása. Den se chýlí ke konci, bez jakékoliv zvláštnosti, aniž by nám donesl něco nového. Nastává nový den. Co nám přinese? Přinese to tak dávno vytoužené? Jednou to musí být. Který den to bude? Brzy? A nikdo mi nedá odpověď. A což víme zdali bude ten den pro nás šťastný. Nikdo neví jak se co utváří. Jak budeme moci potom žít. Bezstarostně? Stačil by malý byt, malá domácnost, jen klid, jen volnost. A shledám se s Olgou. Nemohu si to vůbec představit. Mít možnost ke vzdělávání. Nebudu již moc stará? Kéž by mě bylo čtrnáct a přijedu domů. To ale není možné. Budu si muset vzít na sebe velkou zodpovědnost o rodinu. Budu se snažit vykonávat ji co nejsvědomitěji. Doufám, že se mi to poštěstí a že budou všechny se mnou spokojeni.“¹⁸²

Na závěr této kapitoly uvádím záznam, který svým způsobem také patří k tématu „budoucnost“. 5. února 1945 vyjel z Terezína unikátní transport, který tentokrát nemířil do Osvětimi. Byl sestaven z 1 200 vězňů a konečným cílem bylo Švýcarsko. Ruth Brösslerová tímto transportem odjela také. Naděje a usílí, které bylo vychovateli a rodiči do dětí vkládáno, přežilo spolu s Ruth a několika dalšími dětmi, které byly do švýcarského transportu zařazeny. Zde je zápis, který si Ruth napsala týden po příjezdu do Švýcarska: „Je tomu již několik dní co se udála velká změna v mém životě. Snad jedna z největších. Kolo mého osudu se obrátilo. Pouta na mých rukou jsou zničena. Mám volné ruce. Jsem volná! Již nemají nade mnou moc ti barbaři, zloději a lumpové. Ani jsem se nenadála, že budu tak brzo vyhozena a vyvržena s toho pekla a s nečistoty a zároveň... s míst, která mi byla a jsou a zůstanou na vždy drahá a nezapomenutelná. Nezapomenu nikdy na tu dobu, která mi tolik dala a také vzala. Dala mi tolik pochopení pro

¹⁸¹ BRENNER – WONSCHICKOVÁ, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*, s. 88.

¹⁸² Deník Ruth Brösslerové z Brna, 1942 – 1945. Zápis ze čtvrtka 18. srpna 1944.

lidskost a bídu a vzala mi. Byla jsem tenkrát třináctiletá žába, byla jsem dítě, vzala mi otce. Přišla jsem o to nejcennější co mi mohlo ještě tolik dát. A sám tatínek nebyl z nejmladších, ale měl pevnou vůli a důvěru v život přes všechny překážky, které se mu kladly nemilosrdně přes cestu. Jeho život nebyl využit, nebyl úplný. O co by to bylo krásnější kdyby teď s námi tyto chvíle na které nikdy nezapomenu sdílel. Byla nám vrácena alespoň částečně volnost, naše sebedůvěra. Nejsme již utiskováni. Nemohla jsem se odhodlat dříve psát. Byla jsem ještě stále jako v těžkém snu a měla jsem ve mne pocit nejistoty, že se vzbudím a že bude konec a že budu zase v tom nejistém a bázlivém životě. Ale teď již jsem vzhůru a vím, že je to pravda co se to se mnou událo a že již se nikdy nevrátí ty těžké chvíle. Jedno je mi líto, že tu nejsou ti co mi jsou tak blízcí.”¹⁸³

¹⁸³ Tamtéž. Zápis z pondělí 12. dubna 1945.

4 Závěr

Hlavním cílem této práce bylo setřídění dostupných informací o dětech v terezínském ghettu a jejich následné použití tak, aby vznikla ucelená stručná práce zabývající se základními aspekty jejich života v dané době. K tomuto účelu jsem použila dochované dětské časopisy, vzpomínky pamětníků, články a publikace. Teprve koncem roku 2009 vyšla monografie Eleny Makarove, kde lze nalézt téměř všechny odpovědi na otázky, které nás při zkoumání dětského věznění v Terezíně napadají. Podobný záměr má i tato práce, která dává na první místo dochované prameny.

Úvodem jsem se krátce zmínila o historii Terezína jako pevnostního města a dále jsem popsala období, které předcházelo mnichovské dohodě a následných událostech po ní. Bez těchto informací nelze pochopit, proč v Čechách vznikl tábor plný židovských a z části i nežidovských vězňů.

V další části jsem se zabývala obdobím prvních transportů do Terezína a „zabydlováním“ tohoto města. Z několika publikací a vzpomínek jsem sestavila kapitolu zahrnující materiální podmínky, kulturní činnost a celkovou bilanci vězňů. Poté jsem mohla představit problematiku výchovy dětí, které za těchto okolností musely žít spolu se svými pracujícími rodiči v nedostatečně vybavených ubikacích. Po nuceném odchodu obyvatel zřídila židovská samospráva několik dětských domovů. Ty měly za těchto podmínek důležitou funkci. Za prvé udržovaly v dětském životě řád a pravidelnost a za druhé skýtaly podporu a ochranu. Byla zmíněna práce vychovatelů, bez nichž by se obstarávání dětských domovů neobešlo. Tito vychovatelé, vězni s různou pedagogickou úrovní, vždy věřili, že děti válku přežijí a připravovali je proto na život na svobodě. Zároveň je udržovali při určitých morálních zásadách, které v podmínkách ghetta rychle uvadaly. Věnovali se dětem plnou péčí a milovali je jako vlastní. Zmínila jsem mnoho jmen a i tak je to jen malá část těch, kteří se podíleli na záchraně nejmladší generace. Za takových podmínek mohly v ghettu vznikat dětské časopisy, deníky, památníky, kresby, zájmové kroužky a kulturní představení. Při společných aktivitách děti zapomínaly na tehdejší neutěšený stav a zažívaly pocity radosti, které byly za takových okolností vzácné. Výsledky těchto aktivit jsou nám dnes známy v podobě dochovaných dětských časopisů, kreseb či plakátků.

Jiným způsobem sebevyjádření bylo psaní deníčků. Chlapci se ve větší míře zabývali kolektivní činností, tedy časopisy, děvčata se častěji uchylovala do soukromí a do psaní osobních zážitků a myšlenek. Všechny citované deníky v této práci psala děvčata, ačkoli to neznamená, že neexistovaly nebo se nedochovaly deníky chlapců. Prostřednictvím těchto autentických záznamů jsem chtěla vyobrazit terezínské ghetto nejen tak, jak ho dnes vidíme my, ale i tak, jak jej viděli

tehdejší nejmladší vězni. Žádná odborná literatura, studie či práce nemůže nahradit funkci těchto deníků jako nejpřímějších zprostředkovatelů představy o ghettu Terezín. Kapitulu o denících jsem vlastním způsobem rozčlenila na tři podkapitoly, tři základní témata, která mi přišla v rámci této práce nejpodstatnější. Díky těmto autentickým zápisům mi vyplynulo několik závěrů. Vzpomínky na domov tížily každé dítě i dospělého člověka. Děti šly ale vpřed a i díky péči vychovatelů se soustředily spíše na přítomnost. Ta byla nejvíce ovlivněna dvěma věcmi – životem na *heimu* a transporty na Východ. *Heim* byl pro děti v této době vším. Zde se navazovaly přátelské kontakty, zde se vyučovalo a vzdělávalo, zde se vymýšlela umělecká představení a zde mělo každé dítě svoji malou část osobního prostoru. Transporty na Východ způsobovaly zmatek ve všem, co bylo již ustanoveno. Měnili se vychovatelé, vedoucí domova, učitelé, vedoucí zájmových kroužků, ale měnily se také kamarádi na domovech. Z transportů na Východ měly děti strach a všechny by byly zůstaly v Terezíně u svých přátel a rodiny. Dnes víme, že to nebylo možné a že bylo zavražděno 7 500 terezínských dětí. V Muzeu ghetta, spravovaném Památkem Terezín, jsou na pamětní desce vypsána všechna jejich jména. Ačkoli se tedy tato práce věnovala dětem a jejich kreativním činnostem a výtvorům v podmínkách ghetta, nelze od ní oddělit fakt, že drtivá většina těchto dětí byla nepochopitelným způsobem zavražděna.

Tato práce je krátkou kompilací. Prameny a literatura, které jsou k dispozici, je možno dále studovat a rozvíjet. Nalezneme je nejen v Archivu Památníku Terezín, ale také v Židovském muzeu v Praze nebo v památníku Bejt Terezin, který vznikl před třiceti lety v kibucu Givat Chajim Ichud v Izraeli. Je také pravděpodobné, že některé materiály zatím zůstávají uchované v osobním vlastnictví. Tímto „úvodem“ jsem připravila půdu pro další možné bádání, které bude mít v budoucnu konkrétnější směr a účel.

Použitá literatura

Prameny:

Brammer, Jan, výroční zpráva *Práce a mládež v Terezíně*, 1943, originál uložen v ŽMP, zařazení IČ 306.

Časopis *VEDEM*, 1942 – 1944, Archiv Památníku Terezín, inv. č. A 1317.

Časopis *BONACO*, 1944, Archiv Památníku Terezín, inv. č. A 1846.

Časopis *Rim Rim Rim*, 1944, Archiv Památníku Terezín, in.vč. A 1189.

Deník Ruth Brösslerové z Brna, 1942 – 1945, kopie uložena ve Vzdělávacím centru Památníku Terezín, originál v soukromém vlastnictví rodiny.

Fischerová, Luisa, výroční zpráva *Sociální péče v L 417*, 1943, originál uložen v ŽMP, zařazení IČ 306.

Heřmanova sbírka, Památník Terezín, Sbírkové oddělení.

Katalog IV./10a Ghetto Terezín, Kultura – časopisy. Archiv Památníku Terezín.

Klein, Gideon, výroční zpráva *O takzvané politické výchově mládeže*, 1943, APT 1238.

Klein, Ota, *Vliv koncentračního tábora na ethický charakter židovské mládeže*, disertační práce, APT, A 166/80.

Vzpomínky Irmy Lauscherové, APT, Sbíрка vzpomínek, inv.č. 3896.

Vzpomínky Hany Reinerové, APT, Sbíрка vzpomínek, inv.č. 7648.

Monografie:

Blodig, Vojtěch. *Terezín v "konečném řešení židovské otázky" 1941 – 1945*. Praha: nakladatelství OSWALD, 2003.

Brennen – Wonschicková, Hannelore. *Děvčata z pokoje 28*. Brno: Barrister & Principal, 2007.

Franěk, Rudolf. *Terezínská škola*. Praha: Svaz protifašistických bojovníků, 1965.

Hořec, Jaroslav (ed.). *Deníky dětí*. Praha: Naše vojsko, 1961.

Chládková, Ludmila. *Terezínské ghetto*. Praha: Východočeská tiskárna, 2005.

Křížková, Marie Rút; Kotouč, Kurt Jiří; Ornest, Zdeněk. *Je mojí vlastní hradba ghett?*. Praha: Aventinum, 1995.

- Lagus, Karel; Polák Josef. *Město za mřížemi*, Praha: nakladatelství Miloš Uhlíř – Baset, 2006.
- Makarova, Elen. *Pevnost nad propastí. Já, děcko bloudící?*. Praha: nakladatelství Bergman, 2009.
- Polák, Erik. *Tři kapitoly*. Praha: nakladatelství Sdělovací technika, 2006.
- Posseltová Ledererová, Hana. *Máma a já (Terezínský deník)*. Praha: GplusG, 1997.
- Redlich, Egon. *Zítřejší jedeme synu, pojedeme transportem*. Brno: Doplněk, 1995.
- Téma: holocaust: informační materiál pro učitele k výuce na základních a středních školách*. Praha: Tauris, 2000 (vydalo MŠMT ČR)
- Malý a velký svět takzvané terezínské dětské opery „BRUNDIBÁR“ a toulky česko-německo-židovskou minulostí – Brundibárovým Terezínem – až po dnešek s 39 pozastaveními (Josefa Brodského)*. Cheb: Nadace Evropské Comenium, 2000.

Sborníky:

- Terezínské listy 14/85*. Ústí nad Labem: nakladatelství Severočeské nakladatelství, 1985, sborník Památníku Terezín.
- Terezínské listy 21/93*. Praha: nakladatelství Oswald, 1993. Sborník Památníku Terezín.
- Terezínské listy 25/97*. Praha: nakladatelství Oswald, 1997. Sborník Památníku Terezín.
- Terezínské listy 26/98*. Praha: nakladatelství Oswald, 1998. Sborník Památníku Terezín.
- Kárný, Miroslav; Blodig, Vojtěch. (ed.). *Terezín v konečném řešení židovské otázky. Mezinárodní konference historiků k 50. výročí vzniku terezínského ghetta 1941 – 1945*. Praha: Logos, 1992.
- Kárný, Miroslav; Kárná, Margita; Lorencová, Eva (ed.). *Terezínské studie a dokumenty 1998*. Praha: Nadace Terezínská Iniciativa, 1998.
- Kárný, Miroslav (ed.). *Terezínská pamětní kniha I*. Praha: Melantrich, 1995.
- Kárný, Miroslav (ed.). *Terezínská pamětní kniha II*. Praha: Melantrich, 1995.
- Seifertová, Naďa (ed.). *Zpravodaj 1/2007, Vzdělávací a informační bulletin*. Terezín: vydal Památník Terezín, 2007.
- Seifertová, Naďa (ed.). *Zpravodaj 4/2008, Vzdělávací a informační bulletin*. Terezín: vydal Památník Terezín, 2008.
- Seifertová, Naďa (ed.). *Zpravodaj 2/2009, Vzdělávací a informační bulletin*. Terezín: vydal Památník Terezín, 2009.

Internetové zdroje:

Židovské muzeum. <http://www.jewishmuseum.cz/cz014.htm> (7. 4. 2010)

Karel Poláček. [http://www.wikipedia.cz/Karel_Poláček](http://www.wikipedia.cz/Karel_Polacek) (7. 4. 2010)

Památník Terezín. <http://www.pamatnik-terezin.cz> (7. 4. 2010)

Seznam příloh

Příloha č. 1: Mapa terezínského ghetta¹⁸⁴

Příloha č. 2: Fotografie ubikace vězněných mužů, Hannoverské kasárny¹⁸⁵

Příloha č. 3: Ukázka z časopisu *VEDEM*. Ilustrace Muži v ofsajdu jedou do Terezína¹⁸⁶

Příloha č. 4: Ukázka z časopisu *VEDEM*. Báseň Hanuše Hachenburga¹⁸⁷

Příloha č. 5: Ukázka z časopisu *VEDEM*. Kresba Petra Ginze¹⁸⁸

Příloha č. 6: Ukázka z časopisu *VEDEM*. Titulní strana čísla 52¹⁸⁹

Příloha č. 7: Heřmanova sbírka. Loutková hra *Cirkus*¹⁹⁰

Příloha č. 8: Heřmanova sbírka. Hra *Simchath Thora*¹⁹¹

Příloha č. 9: Heřmanova sbírka. Dětská opera *Brundibár*¹⁹²

Příloha č. 10: Ukázka z památníčku Ruth Brösslerové¹⁹³

Příloha č. 11: Ukázka z památníčku Ruth Brösslerové¹⁹⁴

¹⁸⁴ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv.č. A 10544

¹⁸⁵ Převezato z Fotoarchivu Památníku Terezín, inv.č. A 788.

¹⁸⁶ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv.č. A 1317.

¹⁸⁷ Tamtéž.

¹⁸⁸ Tamtéž.

¹⁸⁹ Tamtéž.

¹⁹⁰ Převezato ze Sbírkového oddělení Památníku Terezín, inv.č. 3885.

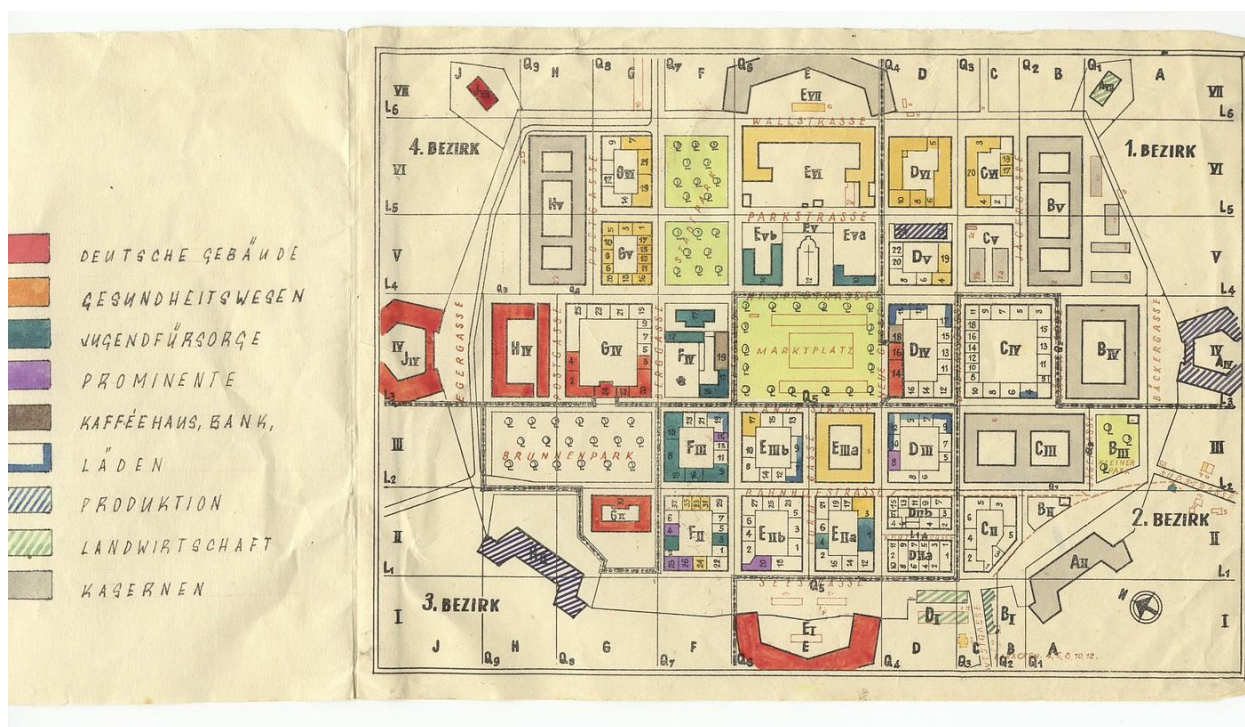
¹⁹¹ Převezato ze Sbírkového oddělení Památníku Terezín, inv.č. 3912.

¹⁹² Převezato ze Sbírkového oddělení Památníku Terezín, inv.č. 4010.

¹⁹³ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv.č. A 3693-2a.

¹⁹⁴ Převezato z Archivu Památníku Terezín, inv.č. A 3693-2c.

Příloha č. 1: Mapa terezínského ghetta

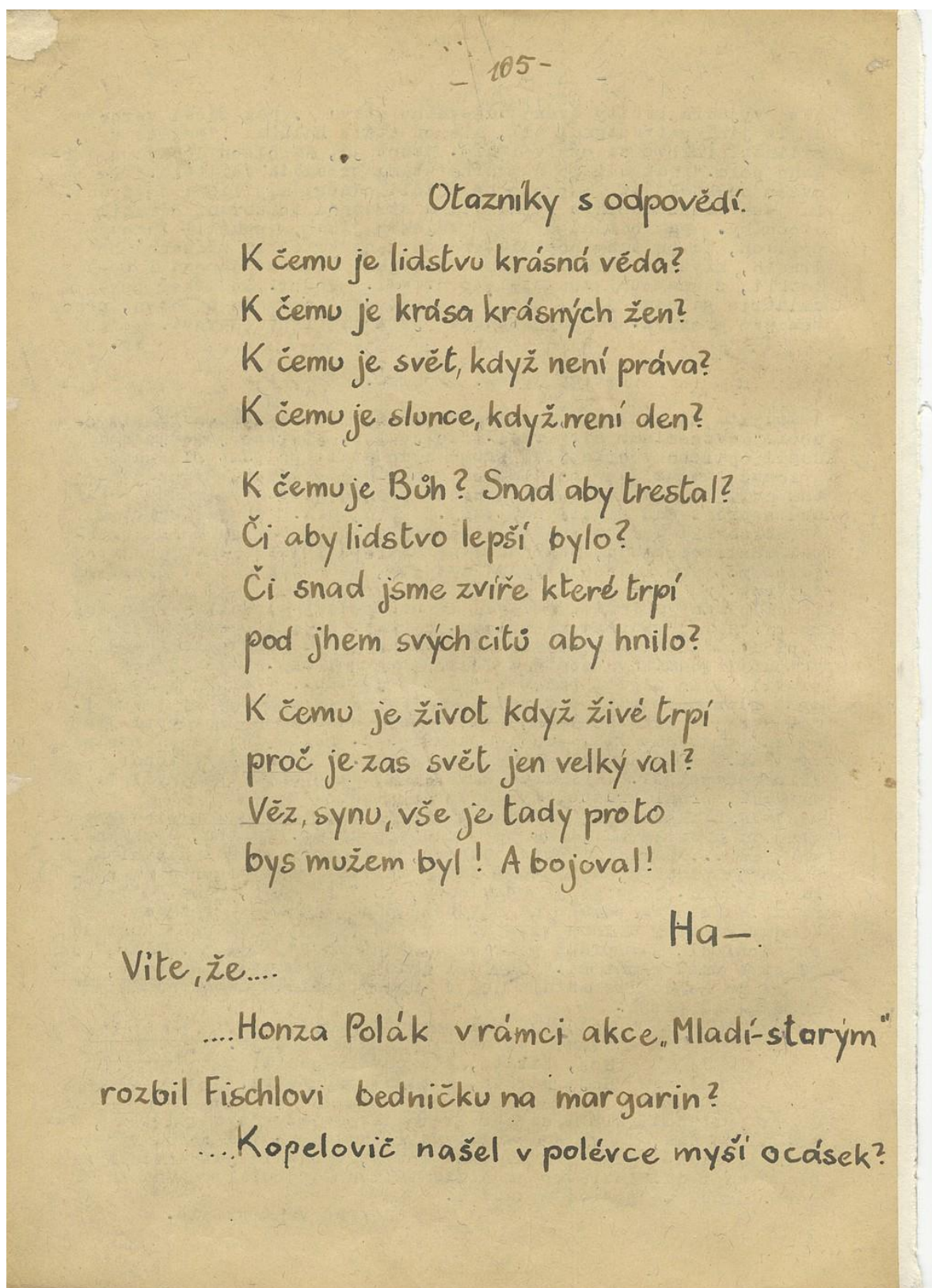

Příloha č. 2: Fotografie ubikace vězňených mužů, Hannoverské kasárny

Příloha č. 3: Ukázka z časopisu VEDEM. Ilustrace Muži v ofsajdu jedou do Terezína

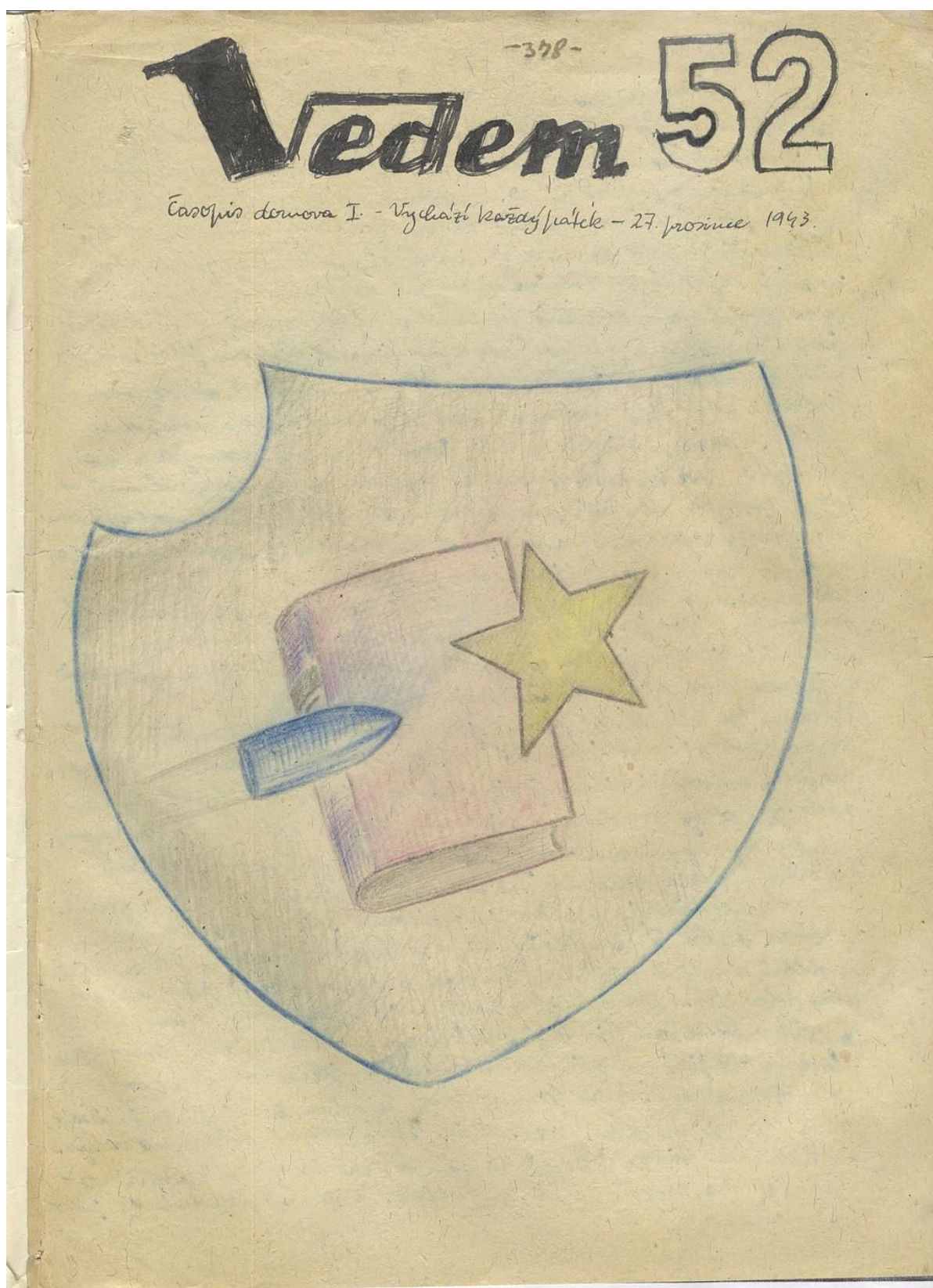

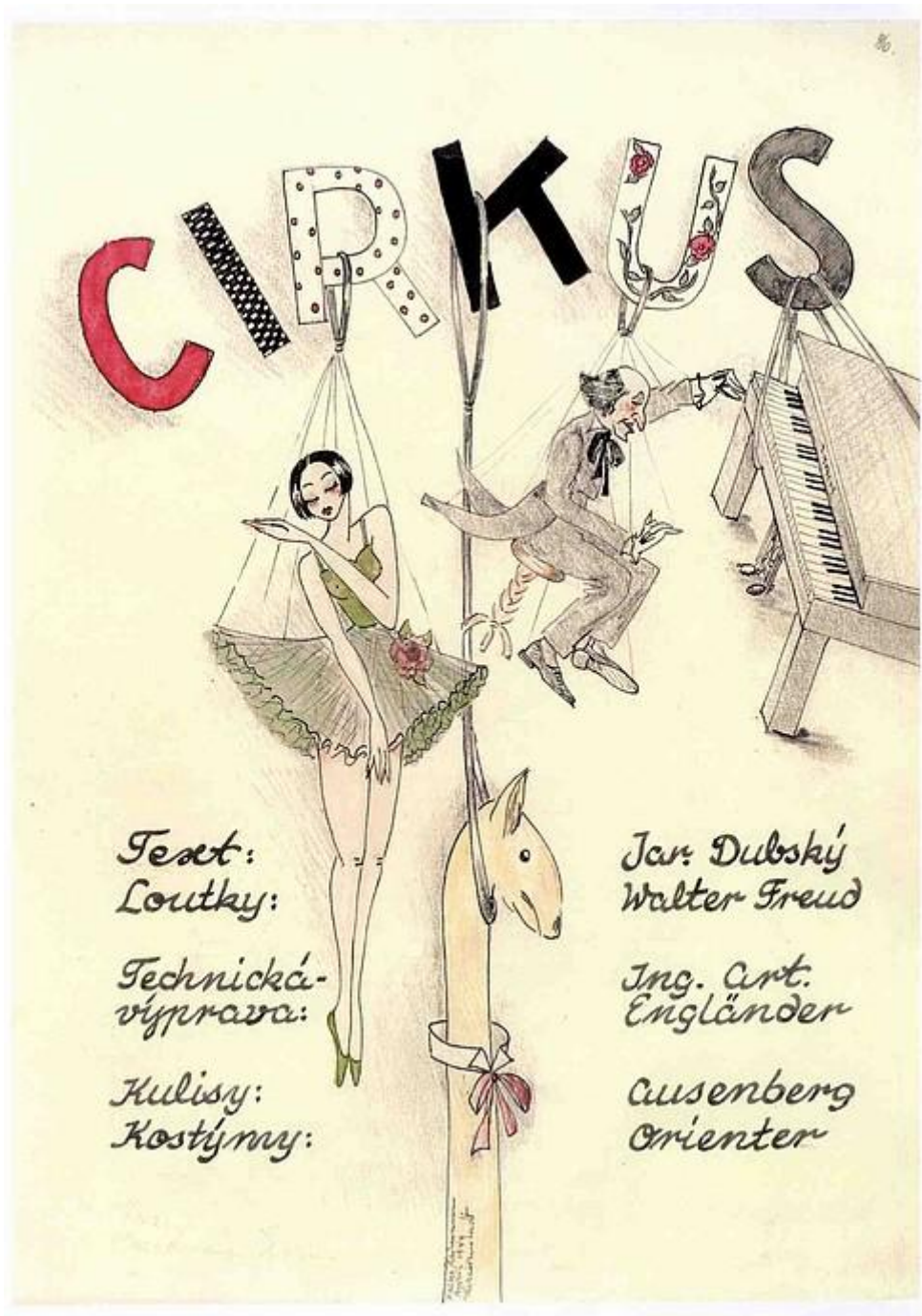

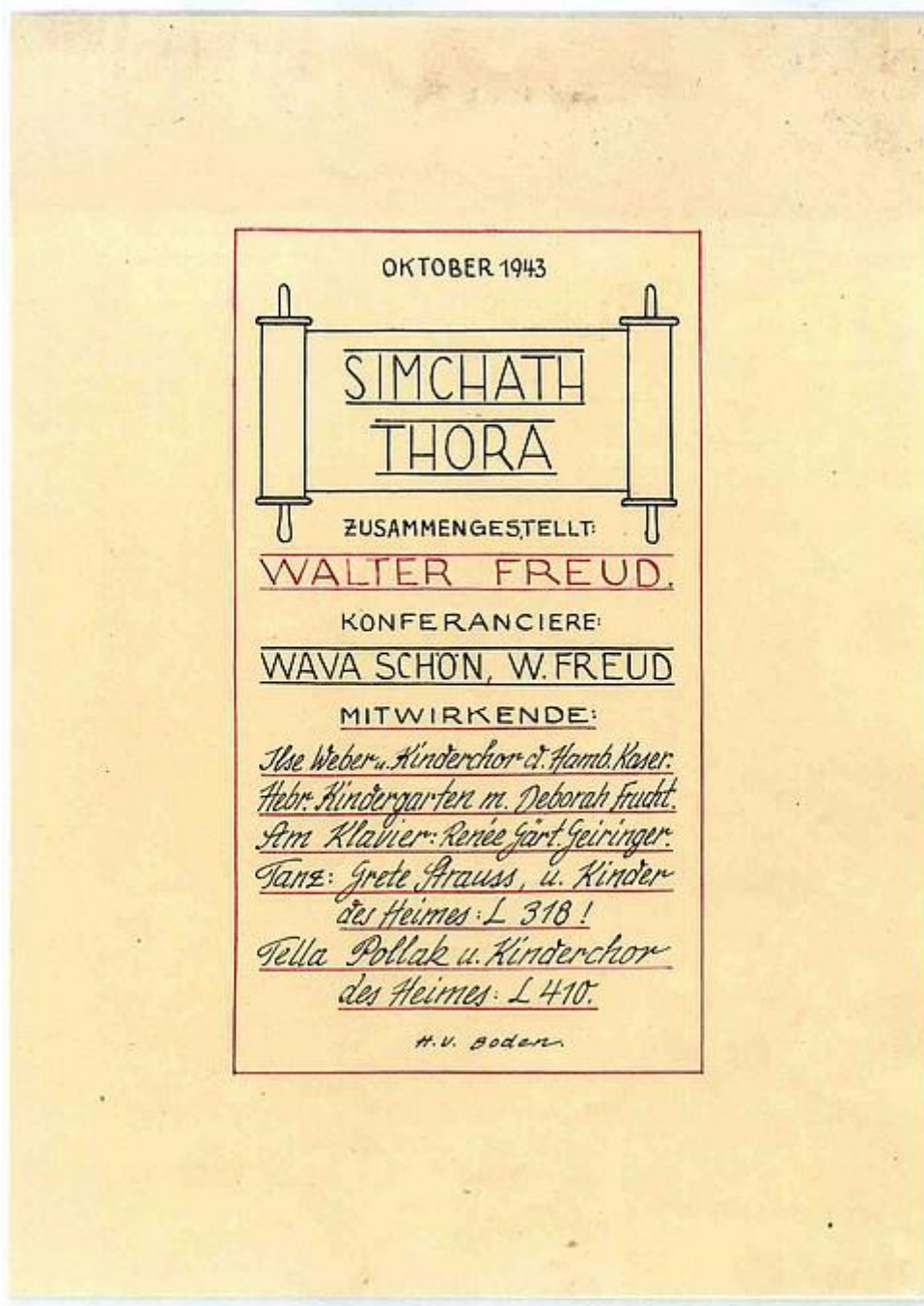
Příloha č. 5: Ukázka z časopisu VEDEM. Kresba Petra Ginze

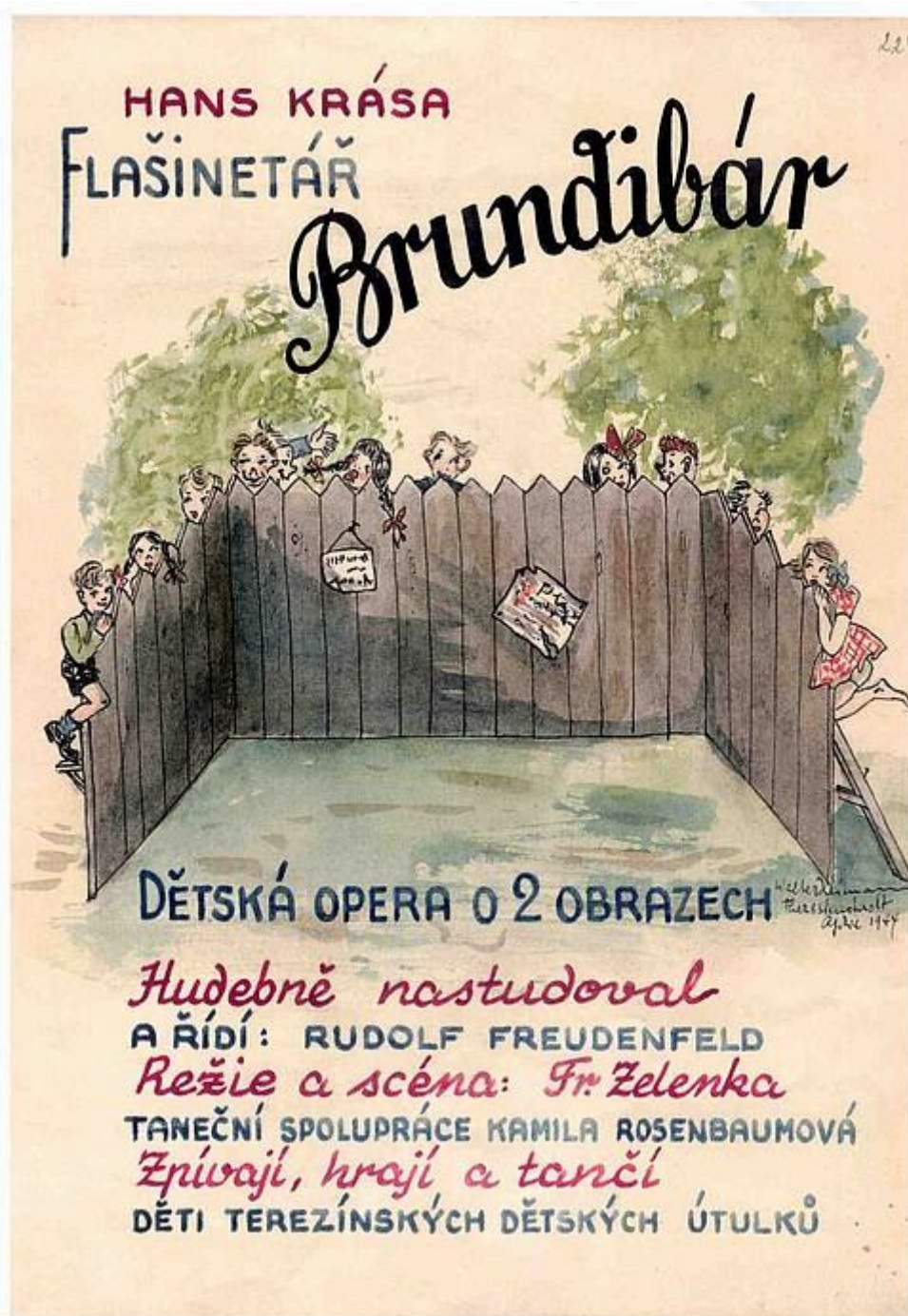

Příloha č. 6: Ukázka z časopisu VEDEM. Titulní strana čísla 52

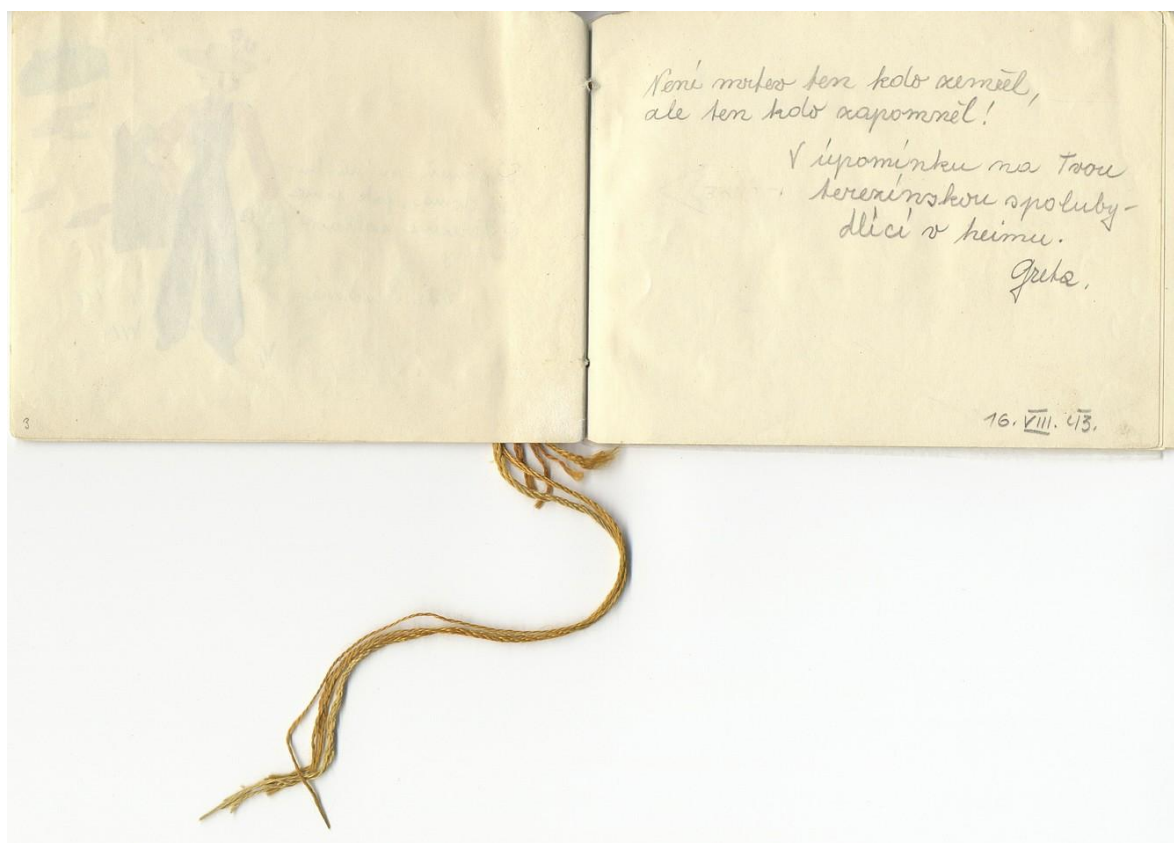

Příloha č. 10: Ukázka z památníčku Ruth Brösslerové

Příloha č. 11: Ukázka z památníčku Ruth Brösslerové

